

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI**

**ANDIJON VILOYATI
PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI**

**“PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA, TA’LIM TEXNOLOGIYALARI”
kafedrası**

**1.2 O‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi
1.3 Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotdagi tatbiqi
1.4 Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv
2.2 Zamonaviy ta’lim paradigmalari
modullari bo‘yicha**

MA’RUZA MATNI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI
ANDIJON VILOYATI PEDAGOGIK MAHORAT MARKAZI

“Tasdiqlayman”
Pedagogik mahorat markazi direktori
T.Turg‘unov
2026-yil

- 1.2 O‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi
1.3 Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotdagi tatbiqi
1.4 Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv
2.2 Zamonaviy ta’lim paradigmalari
modullari bo‘yicha

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

“KELISHILDI”
Akademik faoliyat bo‘yicha
direktor o‘rinbosari
 O‘. Qurbonov

“KIRITDI”
Kafedra mudiri
 p.f.f.d (PhD), dotsent Q.Azizo

ANDIJON – 2026

Tuzuvchilar: R.Latibjonov, Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrası v.b dotsenti

M.Soliev, Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrası katta o'qituvchisi

Taqrizchi: Q.M. Azizova, Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari kafedrası mudiri p.f.f.d. (PhD)., dotsent

Ushbu O'quv-uslubiy majmua Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi Ilmiy metodik kengashi qarori bilan ma'qullangan va tasdiqlangan. (2026 yil _yanvardagi 1-son bayonnoma)

KIRISH

Ushbu o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-79-son Farmoni va 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 231-son Qarori hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2024-yil 7-avgustdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun "Kasbiy rivojlanish kuni" va "Kasbiy rivojlanish soati" tadbirlarini bosqichma-bosqich joriy etish to'g'risida"gi 246-son buyrug'i, shuningdek, maktab ta'limi tashkilotlari pedagog va mutaxassis kadrlarini uzluksiz malakasini oshirishning ilg'or va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tatbiq etish, maktab ta'limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo'lib, zamonaviy talablar asosida umumiy o'rta ta'lim maktablari pedagog xodimlarining kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini rivojlantirish, ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirishni nazarda tutadi.

Dastur mazmuni O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish, umumiy o'rta ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari hamda maktab ta'limi sifatini yaxshilashda fan o'qituvchilarining pedagogik etika va muloqot madaniyati, ta'limdagi islohotlar va sohaga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlar mazmuni, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari, ta'lim-tarbiya jarayoniga o'qitishning ilg'or, innovatsion texnologiyalarini samarali joriy etishga ilmiy yondashuvi, sinfni boshqarish, ota-onalar va o'quvchilar bilan muloqot va hamkorlik qilish, inklyuziv ta'limni tashkil etish, o'quvchilar faoliyatini baholash usullari, Xalqaro baholash dasturlari talablari asosida ta'lim sifatini oshirish mexanizmlari bo'yicha tegishli yangi bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan.

O'quv modullarining mazkur dastur doirasida taqdim etilayotgan mazmuni umumiy o'rta ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kasbiy rivojlanishini, o'z kasbiy faoliyatiga doir zamonaviy bilim va innovatsiyalar, ilg'or xorijiy tajribalardan samarali foydalanish hamda texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng tatbiq etish darajasini oshirish, shuningdek, umumiy o'rta ta'lim maktablari pedagog xodimlarini tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo'yiladigan umumiy malaka talablari asosida ularning uzluksiz kasbiy rivojlanishini nazarda tutadi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalari fan o'qituvchilarini malaka oshirish kurslarida o'qitish kursining barcha malaka oshirish yo'nalishlari uchun umumiy bo'lgan invariant o'quv dasturi, ular egallashi zarur bo'lgan umumiy kompetensiyalar bo'yicha quyidagi blok va modullar mazmunini o'z ichiga qamrab oladi:

I. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish

1.2 O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi

1.3 Ta'lim nazariyalari va ularning amaliyotdagi tatbiqi

1.4 Ta'limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv

II. Umumkasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish

2.2 Zamonaviy ta'lim paradigmalari

ISHCHI DASTUR

**Umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbar, mutaxassis va pedagog
xodimlari uzluksiz kasbiy rivojlantirish (*malaka oshirish*) kurslarining
invariant o'quv dasturi o'quv modullarining mazmuni**

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

I. IJTIMOIIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

**1.2. "O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi" modulining o'quv-
mavzu rejasi**

T/r	O'quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg'ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning tutgan o'rni	2	2	
	Jami	2	2	

**1.2. "O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi" modulining
o'quv dasturi**

**1-mavzu. Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning tutgan o'rni
(2 soat nazariy mashg'ulot)**

Hissiy intellekt tushunchalari. Ta'lim oluvchi his-tuyg'ularini o'rganish. O'quvchi va o'qituvchilarning motivatsiyasi va istaklarini tushunish qobiliyati. O'z-o'zini anglash. O'z his-tuyg'ularini va ularning sabablarini aniqlash, tan olish, ularning insonga qanday ta'sir qilishini tushunish qobiliyati. O'zini-o'zi boshqarish. Tuyg'ularni boshqarish. Impulslarni boshqarish. O'zgarishlarga moslashish va stressga chidamli bo'lish qobiliyati. Ijtimoiy ong. Boshqa odamlarning his-tuyg'ularini, ularning ehtiyojlari va motivlarini anglash, ishonchli munosabatlarni o'rnatish qobiliyati.

Ijtimoiy ko'nikmalar. Tuyg'ularni hurmat bilan ifoda etish, muzokaralar olib borish va nizolarni hal qilish, jamoada ishlash, yetakchilik qilish qobiliyati. Hissiy intellektning rivojlanishida empatiyaning tutgan roli.

1.3. “Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Bolaning ta’lim olishi va rivojlanishi haqidagi nazariyalar mazmun-mohiyati	2	2	
	Jami	2	2	

1.3. “Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Bolaning ta’lim olishi va rivojlanishi haqidagi nazariyalar mazmun-mohiyati (2 soat nazariy mashg‘ulot)

Ta’lim nazariyalari: *bixeviorizm, kognitivizm, konstruktivizmning* mazmuni. Bixeviorizm g‘oyasi: ta’lim sohasida takrorlash va rag‘batlantirish ilm o‘rganish ilm olishning asosi sifatida. Bolalar rivojlanishida psixolog Lev Semyonovich Vigotskiy (1896–1934)ning **“Eng yaqin rivojlanish sohasi” (Zone of Proximal Development)** nazariyasi mohiyati. Bola yangi ko‘nikmalarini shakllanishi va rivojlanishida ta’limning o‘rni. Bola yangi ko‘nikmalarni real hayotdan ajralmagan holda, o‘zida bor bo‘lgan bilimlar asosida o‘zlashtirishi.

Konstruktivizm pedagogikada nazariy hamda amaliy yo‘nalish sifatida.

Konstruktivist o‘qituvchining o‘ziga xos xususiyatlari, o‘qituvchining ta’lim oluvchilarning muammoli yo‘naltirilgan tadqiqot faoliyatida konsultant, tashkilotchi va muvofiqlashtiruvchi sifatidagi roli.

1.4.“Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv-mavzu rejası

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
1.	Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari	2	2	
	Jami	2	2	

1.4.“Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari

(2 soat nazariy mashg‘ulot)

Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari. Inklyuziv va tabaqalashtirilgan ta’limning qiyosiy tavsiflari. Inklyuziv ta’limning maqsadi. Differensial ta’lim tushunchasi va mohiyati. Ta’limda xilma-xillik, inklyuzivlik va differensial yondashuvning dunyo hamjamiyati tomonidan eng insonparvar va samarali ta’lim sifatida tan olinganligi.

O‘quvchilarning ta’limdagi tenglik huquqini kafolatlash; ta’lim muassasasida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning ta’lim olishlari uchun zaruriy psixologik-pedagogik, korreksion sharoitlarni yaratish; ularning imkoniyatiga yo‘naltirilgan umumta’lim dasturlari va korreksion ishlarni amalga oshirish orqali ruhiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashtirishni amalga oshirish; jamiyatning va oilaning faol ishtirokida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan va sog‘lom bolalarning ehtiyojlarini qondirish; ijtimoiy hayotga erta moslashtirish; imkoniyati cheklangan bolalar va o‘smirlarni oilalardan ajralmagan holda yashash huquqini ro‘yobga chiqarish; jamiyatda alohida ta’limga ehtiyoji bo‘lgan o‘quvchi va o‘smirlarga nisbatan do‘stona va mehr-muhabbatli munosabatni shakllantirish.

II. UMUMKASBIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

2.2.“Zamonaviy ta’lim paradigmalari” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
2.	Xalqaro baholash dasturlar (PISA, TIMSS va PIRLS) natijalari asosida ta’lim samaradorligini oshirish	2	2	
	Jami	2	2	

2.2.“Zamonaviy ta’lim paradigmalari” modulining o‘quv dasturi

1-mavzu. Xalqaro baholash dasturlar (PISA, TIMSS va PIRLS) natijalari asosida ta’lim samaradorligini oshirish (2 soat nazariy mashg‘ulot)

Xalqaro baholash dasturlari PISA, PIRLS va TIMSS tadqiqoti natijalari asosida ta’lim sifatini oshirish yo‘lida amalga oshiriladigan yangi yondashuv va strategiyalar. Xalqaro baholash dasturlarini ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning ahamiyati. Xalqaro tadqiqotlar reytinglarida yuqori o‘rinlarni egallagan davlatlarning ilg‘or tajribalari.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

I.IJTIMOIIY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

1.2. “O‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi” modulining o‘quv-mavzu rejası

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
2.	Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning psixologik sabablari va oqibatlari	2		2
	Jami	2		2

1.2.“O‘quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi” modulining o‘quv dasturi

2-mavzu. Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning psixologik sabablari va oqibatlari (2 soat amaliy mashg‘ulot)

Zo‘ravonlik turlarini tasniflash, ularning psixologik va ijtimoiy omillarini aniqlash hamda o‘ziga xos belgilari bilan tanishtirish. O‘quvchilarning shaxsiy psixologik xususiyatlarini, ijtimoiy munosabatlarini va konfliktga moyillik darajasini aniqlash.

Psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o‘quvchilar bilan individual suhbatlar tashkil etish. Antibulling kuni uchun alohida kun ajratish, turli mashg‘ulotlarni o‘tkazish (munozaralar, taqdimotlar, rolli o‘yinlar va boshqalar).

Yosh guruhlariga mos dastur tuzish: kichik sinflar uchun – o‘yinli topshiriqlar, yuqori sinflar uchun – chuqurroq trening va muhokamalar qilish. E. Bernning “Tranzakt tahlil” nazariyasini tadqiq qilish, shaxslararo muloqot, kommunikativ strategiyalar va konfliktlarni tushunishdagi ahamiyatini aniqlash. Karpmen modelini o‘rganish, bulling jarayonidagi ishtirokchilar roli, ularning pozitsiyalari (qutqaruvchi, jabrlanuvchi, agressor) va konflikt bosqichlarini tahlil qilish.

1.3.“Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy
2.	Ta’lim nazariyalarini bola intellektini rivojlantirish amaliyotiga tatbiqi	2		2
	Jami	2		2

1.3.“Ta’lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi” modulining o‘quv dasturi

2-mavzu. Ta’lim nazariyalarini bola intellektini rivojlantirish amaliyotiga tatbiqi (2 soat amaliy mashg‘ulot)

Ta’lim nazariyalari asosida o‘quvchilarning optimal usullar orqali **ma’lumotlarni** xotirada saqlash va qayta ishlash ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish. Bola intellektining rivojlanishi (J. Piaje), eng yaqin rivojlanish sohasi (L.S.Vigotskiy), o‘quv maqsadlari taksonomiyasi (B.Blum), intellektning ko‘p turliligi (G.Gardner), konstruktivizm (Arends) haqidagi ma’lumotlar va ulardan amalda foydalanish pedagogikada nazariy hamda amaliy yo‘nalish sifatida. **B.Blum taksonomiyasi** asosida o‘quvchilarda fikrlashning quyi darajalari (**bilish, tushunish, tatbiq**) hamda yuqori darajalari (**tahlil, baholash, yaratish**)ga qaratilgan faoliyatni samarali tashkil etish yo‘llari.

1.4.“Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv-mavzu rejasi

T/r	O‘quv moduli mavzularining nomlari	Auditoriya mashg‘ulotlari (soatlarda)		
		Jami	Nazariy	Amaliy

2.	Inklyuziv va ehtiyojlarga asoslangan differensial ta'limning zamonaviy yondashuvlari	2		2
	Jami	2		2

1.4.“Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv dasturi

2-mavzu. Inklyuziv va ehtiyojlarga asoslangan differensial ta’limning zamonaviy yondashuvlari (2 soat amaliy mashg‘ulot)

O‘quvchilar va sinfdagi xilma-xillik. O‘quvchilar va ular tomonidan ta’limiy materialni o‘zlashtirish usullari. Ta’limdagi qiyinchiliklar va ta’lim olish qobiliyatining buzilishi o‘rtasidagi farqlar. Ta’limdagi qiyinchiliklarning asosiy shakllari. Ta’limda tenglikni ta’minlash uchun zarur pedagogik xizmatlarni tashkil etishi. Differensial ko‘rsatmalar tushunchasi. Individual ta’lim dasturi tushunchasi. Individual ta’limiy marshrut tushunchasi. Har bir alohida holat uchun individual ta’lim dasturlarini ishlab chiqish zarurati.

Inklyuziv va tabaqalashtirilgan sinflar bilan ishlashda yangicha pedagogik qarashlar; dars davomida barcha o‘quvchilarning ishiga ijobiy hissiy kayfiyatni yaratish; o‘quvchilarni vazifalarni bajarishning turli usullarini tanlash va mustaqil va guruhda ishlashga undash imkoniyatlarini kengaytirish usul va vositalari.

Modulni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta’lim metodlari

Modullarni o‘qitish shakllari

Mazkur modullar bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar interfaol metodlardan foydalangan holda seminar-trening shaklida o‘tkaziladi. Tinglovchilar modullarni o‘rganish jarayonida ijodiy topshiriqlar, keyslar, o‘quv loyihalari, muammoli vaziyatlar bilan bog‘liq masalalarni yechish kabi topshiriqlarni bajaradilar.

Modullarni o‘qitish uchun foydalaniladigan Interfaol ta’lim metodlari

1. “SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• kuchli tomonlari
W – (weakness)	• zaif, kuchsiz tomonlari
O – (opportunity)	• imkoniyatlari
T – (threat)	• tўsiqlar

2. “Aqliy hujum” metodi

“Aqliy hujum” metodi: biror muammo bo‘yicha ta’lim oluvchilar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to‘plab, ular orqali ma’lum bir echimga kelinadigan metoddir. “Aqliy hujum” metodining yozma va og‘zaki shakllari mavjud. Og‘zaki shaklida ta’lim beruvchi tomonidan berilgan savolga ta’lim oluvchilarning har biri o‘z fikrini og‘zaki bildiradi. Ta’lim oluvchilar o‘z javoblarini aniq va qisqa tarzda bayon etadilar. YOzma shaklida esa berilgan savolga ta’lim oluvchilar o‘z javoblarini qog‘oz kartochkalarga qisqa va barchaga ko‘rinarli tarzda yozadilar. Javoblar doskaga (magnitlar yordamida) yoki «pinbord» doskasiga (ignalar yordamida) mahkamlanadi. “Aqliy hujum” metodining yozma shaklida javoblarni ma’lum belgilar bo‘yicha guruhlab chiqish imkoniyati mavjuddir. Ushbu metod to‘g‘ri va ijobiy qo‘llanilganda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o‘rgatadi.

“Aqliy hujum” metodidan foydalanilganda ta’lim oluvchilarning barchasini jalb etish imkoniyati bo‘ladi, shu jumladan ta’lim oluvchilarda muloqot qilish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi. Ta’lim oluvchilar o‘z fikrini faqat og‘zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko‘nikmasi rivojlanadi. Bildirilgan fikrlar baholanmasligi ta’lim oluvchilarda turli g‘oyalar shakllanishiga olib keladi. Bu metod ta’lim oluvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

“Aqliy hujum” metodi ta’lim beruvchi tomonidan qo‘yilgan maqsadga qarab amalga oshiriladi:

1. Ta’lim oluvchilarning boshlang‘ich bilimlarini aniqlash maqsad qilib qo‘yilganda, bumetod darsning mavzuga kirish qismida amalga oshiriladi.
2. Mavzuni takrorlash yoki bir mavzuni keyingi mavzu bilan bog‘lash maqsad qilib qo‘yilganda –yangi mavzuga o‘tish qismida amalga oshiriladi.
3. O‘tilgan mavzuni mustahkamlash maqsad qilib qo‘yilganda-mavzudan so‘ng, darsning mustahkamlash qismida amalga oshiriladi.

“Aqliy hujum” metodini qo‘llashdagi asosiy qoidalar:

1. Bildirilgan fikr-g‘oyalar muhokama qilinmaydi va baholanmaydi.
2. Bildirilgan har qanday fikr-g‘oyalar, ular hatto to‘g‘ri bo‘lmasa ham inobatga olinadi.
3. Har bir ta’lim oluvchi qatnashishi shart.

“Aqliy hujum” metodining tuzilmasi: metodning bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta’lim oluvchilarga savol tashlanadi va ularga shu savol bo‘yicha o‘z javoblarini (fikr,g‘oya va mulohaza) bildirishlarini so‘raladi;
2. Ta’lim oluvchilar savol bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirishadi;
3. Ta’lim oluvchilarning fikr-g‘oyalari (magnitafonga, videotasmaga, rangli qog‘ozlargayoki doskaga) to‘planadi;
4. Fikr-g‘oyalar ma’lum belgilar bo‘yicha guruhlanadi;
5. Yuqorida qo‘yilgan savolga aniq va to‘g‘ri javob tanlab olinadi.

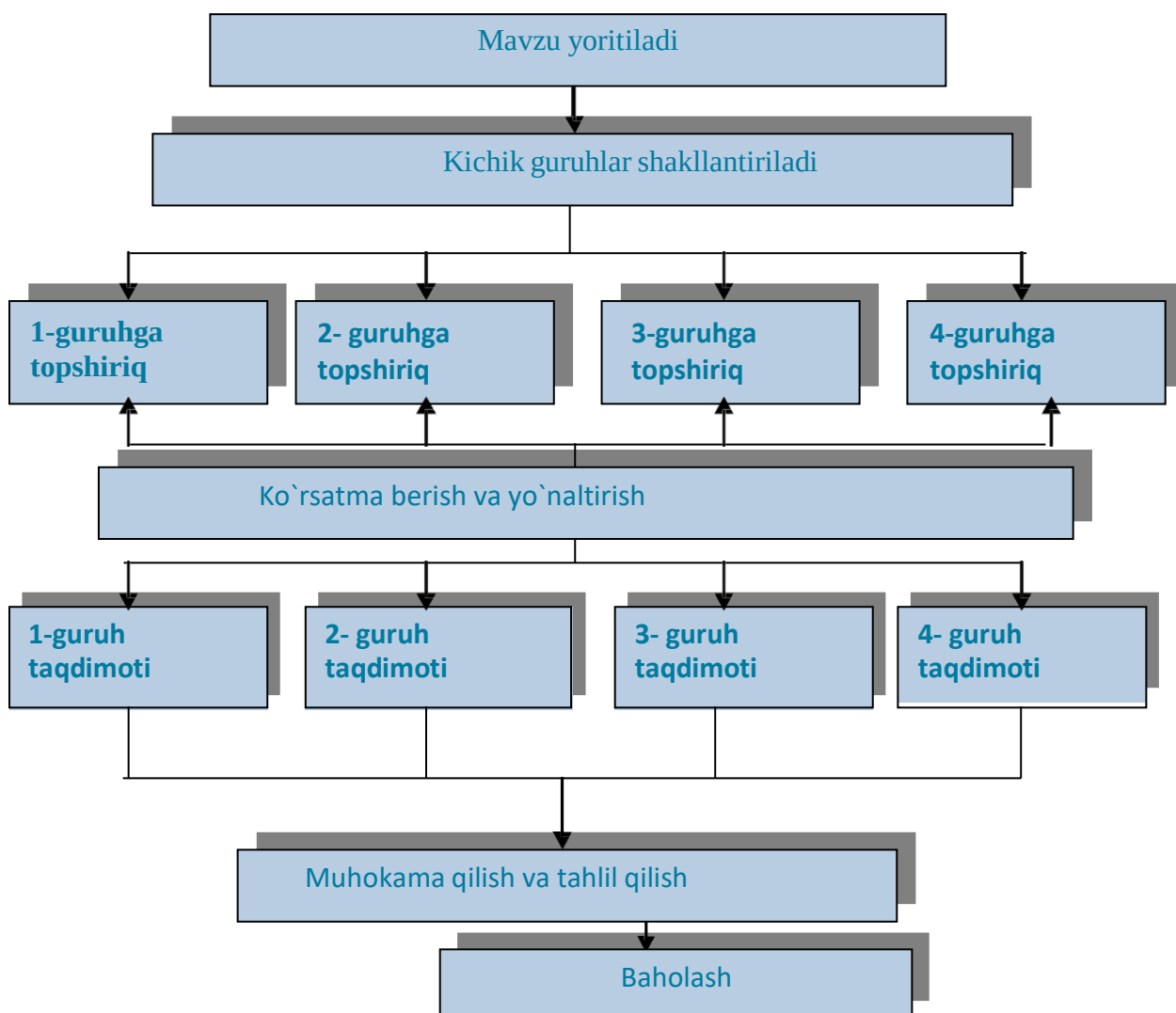
“Aqliy hujum” metodining

Afzalliklari:	Kamchiliklari:
natijalar baholanmasligi ta’lim oluvchilarda turli fikr-g‘oyalarning shakllanishiga olib keladi;	ta’lim beruvchi tomonidan savolnito‘g‘ri qo‘ya olmaslik;
ta’lim oluvchilarning barchasi ishtirok etadi;	ta’lim beruvchidan yuqori darajada eshitish qobiliyatining talab etilishi.
fikr-g‘oyalar vizuallashtirilib boriladi;	

3. “Kichik guruhlarda ishlash” metodi

Ta’lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlarga ajratgan holda o’quv materialini o’rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ish. Ushbu metod qo’llanilganda ta’lim oluvchi kichik guruhlarda ishlab, darsda faol ishtirok etish huquqiga, boshlovchi rolida bo’lishga, bir-biridan o’rganishgava turli nuqtai- nazarlarni qadrlash imkoniga ega bo’ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi qo’llanilganda ta’lim beruvchi boshqa interfaol metodlarga qaraganda vaqtni tejash imkoniyatiga ega bo’ladi. Chunki ta’lim beruvchi bir vaqtning o’zida barcha ta’lim oluvchilarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi. Quyida “Kichik guruhlarda ishlash” metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining tuzilmasi:

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1.Faoliyat yo‘nalishi aniqlanadi. Mavzu bo‘yicha bir-biriga bog‘liq bo‘lgan

masalalar belgilanadi.

2. Kichik guruhlar belgilanadi. Ta'lim oluvchilar guruhlarga 3-6 kishidan bo'linishlari mumkin.

«Kichik guruhlarda ishlash» metodining

Afzalliklari:	Kamchiliklari:
o'qitish mazmunini yaxshi o'zlashtirishga olib keladi;	ba'zi kichik guruhlarda kuchsiz ta'lim oluvchilar bo'lganligi sababli kuchli ta'lim oluvchilarning ham past baho olish ehtimoli bor;
muloqotga kirishish ko'nikmasi-ning takomillashishiga olib keladi;	barcha ta'lim oluvchilarni nazorat qilish imkoniyati past bo'ladi;
vaqtni tejash imkoniyati mavjud;	guruhlararo o'zaro salbiy raqobatlar paydo bo'lib qolishi mumkin;
barcha ta'lim oluvchilar jalb etiladi;	guruh ichida o'zaro nizo paydo bo'lishi mumkin.
o'z-o'zini va guruhlararo baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.	

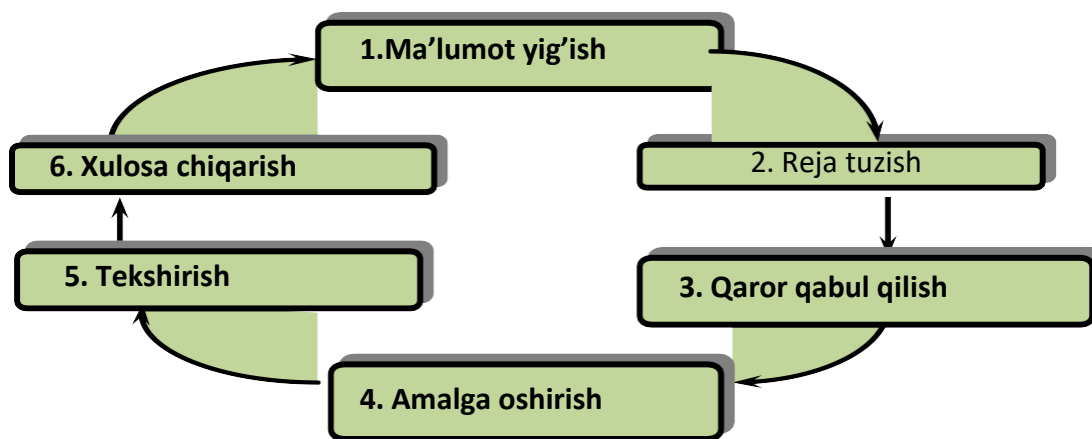
4. “Loyiha” metodi

Ta'lim oluvchilarning individual yoki guruhlarda belgilangan vaqt davomida, belgilangan mavzu bo'yicha axborot yig'ish, tadqiqot o'tkazish va amalga oshirish ishlarini olib borishidir. Bu metodda ta'lim oluvchilar rejalashtirish, qaror qabul qilish, amalga oshirish, tekshirish va xulosa chiqarish va natijalarni baholash jarayonlarida ishtirok etadilar. Loyiha ishlab chiqish yakka tartibda yoki guruhli bo'lishi mumkin, lekin har bir loyiha o'quv guruhining birgalikdagi faoliyatining muvofiqlashtirilgan natijasidir.

Loyiha o'rganishga xizmat qilishi, nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etishi, ta'lim oluvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirish, tashkillashtirish va amalga oshirish imkoniyatini yarata oladigan bo'lishi kerak. Quyidagi chizmada “Loyiha” metodining bosqichlari keltirilgan.

“Loyiha” metodining bosqichlari: metodning bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Muhandis-pedagog loyiha ishi bo'yicha topshiriqlarni ishlab chiqadi. Ta'lim oluvchilar mustaqil ravishda darslik, sxemalar, tarqatma materiallar asosida topshiriqqa oid ma'lumotlar yig'adilar.
2. Ta'lim oluvchilar mustaqil ravishda ish rejasini ishlab chiqadilar. Ish rejasida ta'lim oluvchilar ish bosqichlarini, ularga ajratilgan vaqt va texnologik ketma-ketligini, material, asbob-uskunalarini rejalashtirishlari lozim.
3. Kichik guruhlar ish rejalarini taqdimot qiladilar.

Ta'lim oluvchilar ish rejasiga asosan topshiriqni bajarish bo'yicha qaror qabul qiladilar. Ta'lim oluvchilar muhandis-pedagog bilan birgalikda qabul qilingan qarorlar bo'yicha erishiladigan natijalarni muhokama qilishadi. Bunda har xil qarorlar taqqoslanib, eng maqbul variant tanlab olinadi. Muhandispedagog ta'lim oluvchilar bilan birgalikda "Baholash varaqasi"ni ishlab chiqadi.

1. Ta'lim oluvchilar topshiriqni ish rejasi asosida mustaqil ravishda amalga oshiradilar. Ular individual yoki kichik guruhlarda ishlashlari mumkin.
2. Ta'lim oluvchilar ish natijalarini o'zlarini tekshiradilar. Bundan tashqari kichik guruhlar bir-birlarining ish natijalarini tekshirishga ham jalb etiladilar. Tekshiruv natijalarini "Baholash varaqasi" da qayd etiladi.

5. Evristik ta'lim metodi

Evristik degan so'zning ma'nosi savol javobga asosan "topaman" demakdir. Evristik metod bilan o'qitish maktablarda asosan XIX asr boshlaridan boshlab qo'llanila boshladi.

Mashg'ulotlar qiziqarli bo'lishi uchun, bu mashg'ulotlardagi har bir masala yoki topshiriqso'zma so'z quruq yodlash uchun emas balki ularning oliy faoliyatlarini ishga soladigan xarakteri bo'lishi kerak. Amerikalik olim D. Poya evristik ta'lim metodi to'g'risida shunday degan edi. Evristikani maqsadi yangiliklarga olib boruvchi metod va qoidalarni izlash demakdir. U evristik metod mohiyatini quyidagidek izchillikda to'zilgan reja orqali amalga oshirishni tavsiya qiladi:

- Masalaning qo'yilishini tushunish;
- Masalaning yechish rejasini tuzish;
- Tuzilgan rejani amalga oshirish;
- Orqaga nazar tashlash (hosil qilingan yechimni tekshirish).

Bu rejani amalga oshirish jarayonida o‘qituvchilar quyidagi savollarga javob topadilar:

-Masalada nima noma'lum?

-Masalada nimalar ma'lum?

-Masalaning sharti nimalardan iborat?

-Ilgari shunga o‘xshagan masalalar yechilganmi?

-Agar shunga o‘xshagan masalalar yechilgan bo‘lsa, undan foydalanib qo‘yilayotgan masalani yecha oladimi?

6. “Xulosalash” (Rezyume, Veyer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo‘yicha o‘rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o‘quvchilarning mustaqil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

7. “Keys-stadi” metodi

“Keys-stadi” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none">- yakka tartibdagi audio-vizual ish;- keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda);- axborotni umumlashtirish;- axborot tahlili;

2-bosqich: Keysni Aniqlashtirish va o‘quv topshirig‘ni belgilash	- individual va guruhda ishlash; - muammolarni dolzarblik iyerarxiyasini aniqlash; - asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o‘quv topshirig‘ining yechimini izlash, hal etish yo‘llarini ishlab chiqish	- individual va guruhda ishlash; - muqobil y e chim yo‘llarini ishlab chiqish; - har bir y e chimning imkoniyatlari va to‘siqlarni tahlil qilish; - muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	- yakka va guruhda ishlash; - muqobil variantlarni amalda qo‘llash imkoniyatlarini asoslash; - ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; - yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажаришдаги ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

8. “FSMU” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metoddan ma’ruza mashg‘ulotlarida, mustahkamlashda, o‘tilgan mavzuni so‘rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg‘ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniy xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU metodining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

-ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhliy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

9. "Assesment" metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ta'lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o'zlashtirish ko'rsatkichi va amaliy ko'nikmalarini tekshirishga yo'naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo'nalishlar (test, amaliy ko'nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo'yicha tashhis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

"Assesment" lardan ma'ruza mashg'ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o'rganishda, yangi ma'lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg'ulotlarda esa mavzu yoki ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, pedagoglarning ijodiy yondashuvi hamda o'quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo'shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

10. "Tushunchalar tahlili" metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu buyicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

-ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;

- o'quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

- o'quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;

- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;

- har bir ishtirokchi berilgan tugri javoblar bilan uzining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna: "Moduldagi tayanch tushunchalar tahlili"

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot
Ta'lim		
Bilish		
Zehn		
Didaktika		
Meditatsiya		
Nazariy tafakkur		

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi.

11. Venn diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

**AMALIY VA
NAZARIY DARS
MASHG‘ULOTLARI**

1.2. O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi

Reja:

1. Ijtimoiy-hissiy intellekt tushunchasi
2. Hissiyotlar va uning turlari
3. Ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning ahamiyati
4. Ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish usullari

Tayanch so'z va iboralar: hissiyot, Ijtimoiy-hissiy intellekt, hissiyot turlari, zamonaviy maktab ta'limi, psixokorreksiya.

1.2. Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning tutgan o'rni

Mashg'ulotning texnologik xaritasi

O'quv bloki	1.2. O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi				
O'quv modul	1.2 "O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi"				
Mavzu	1.1 Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning tutgan o'rni				
Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi	O'quvchi shaxsda ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mashg'ulotning dolzarbligini asoslab berish	5	Suhbat, tushuntirish		O'qituvchilar mashg'ulotga tayyor bo'lishadi.
2. Motivatsiya	"Mavzuning dolzarbligi" haqida qisqa muhokama	5	Muammoli vaziyat yaratish, muhokama		O'qituvchilar mavzuga qiziqadi va ishtirok etishga rag'batlanadi.
3. Nazariy qism	Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning ahamiyati Slaydlar bilan tushuntirish	15	Taqdimot, ko'rgazmali tushuntirish	1-12-slaydlar	O'qituvchilar yangi texnologiyalarni nazariy jihatdan o'rganadi.
4. Amaliy mashg'ulot	Guruhlarda ishlash: amaliy topshiriqlar bajarish	30	Guruhlarda ishlash, platformalardan	Suhbat 1-2-tarqatmalar	O'qituvchilar o'z fikrlarini bildiradi va amaliy ko'nikmalar hosil qiladi.

	Misollar va vaziyatlarni muhokama qilish		foydalanish		
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar ishlari bo'yicha topshiriqlar Ijtimoiy hodisalarni muhokama qilish Mashg'ulot jarayoni bo'yicha fikr-mulohazalar olish	15	Suhbat, muhokama, tahlil		O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.
6. Refleksiya	"Ijtimoiy-hissiy intellekt" tushunchasiga ta'rif berish orqali xulosa qilish "O'z hislarini nazorat qilish" orqali o'z-o'zini baholash	5	Refleksiya usullari	Sxematerafiya metodi orqali ijtimoiy-hissiy intellektni tushuntirish	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqadi.
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulot natijalarini umumlashtirish Kelgusi mashg'ulotlar uchun tavsiyalar berish	5	Suhbat va xulosa chiqarish		O'qituvchilar mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi va yangi maqsadlar bilan yo'naltiriladi.

Ijtimoiy-hissiy intellekt tushunchasi. Ijtimoiy-hissiy intellekt zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Hissiy intellekt tuyg'ulari o'zini tushunish va boshqa odamlar bilan sog'lom munosabatlar o'rnatishga yordam beradigan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Ijtimoiy-hissiy intellekt zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Hissiy intellekt tuyg'ulari o'zini tushunish va boshqa odamlar bilan sog'lom munosabatlar o'rnatishga yordam beradigan ko'nikmalarni shakllantirishdir.

Ko'p narsalarni bajaradigan zamonaviy odamning hayoti ijtimoiy rollar, uning atrofidagi ko'plab odamlar bilan doimiy kommunikatsiya jarayoni bilan tavsiflanadi. Shuning uchun aloqa jarayonining samaradorligi masalasi ijtimoiy fanlarda doimo dolzarb bo'lib kelgan¹ [4 bet].

¹ В.Я.Мачнев,Е.И.Чердымова. СОЦИАЛЬНЫЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ. Монография. Самара Издательство Самарского университета 2022г.148 с.

Psixologiyada hissiy intellekt (*emotional intelligence, EI*) tushunchasi keng o'rganilgan. Fanga dastlab 1920 yilda professor E.Torndike birinchi marta ijtimoiy intellekt tushunchasini kiritdi va George Washington "Social Intelligence" testini ishlab chiqildi. Psixologiyada birinchi bo'lib 1964 yilda Michael Beldoch, 1975 yilda Claude Steiner ishlarida emotional intelligence tushunchasi ishlatildi. So'ng Govardom Gardnerom tomonidan modeli ishlab chiqildi va olimlar hissiy intellekt holatini batafsil o'rganishdi. Psixologiyada hissiy intellekt (*emotional intelligence, EI*) tushunchasi keng o'rganilgan. Fanga dastlab 1920 yilda professor E.Torndike birinchi marta ijtimoiy intellekt tushunchasini kiritdi va George Washington "Social Intelligence" testini ishlab chiqildi. Psixologiyada birinchi bo'lib 1964 yilda Michael Beldoch, 1975 yilda Claude Steiner ishlarida emotional intelligence tushunchasi ishlatildi. So'ng Govardom Gardnerom tomonidan modeli ishlab chiqildi va olimlar hissiy intellekt holatini batafsil o'rganishdi.

Ijtimoiy-hissiy intellekt tushunchasining turli xil talqinlari mavjud, ba'zan ijtimoiy-hissiy intellekt operatsiyalari hayot sharoitlari, shaxsiy ko'nikmalar bilan taqqoslanadi vaziyatlarni, kognitiv uslubni, rezolyutsiya rejalari, muammoli vaziyatni o'rganish uchun olib borilgan ishlar deb tushungan.

J.Luger: "Ijtimoiy intellekt-bu nazariy tushuncha, bir qator xulq-atvor xususiyatlarini soddalashtirish va umumlashtirish"-deb ta'kidlagan [5, 77-bet];

A.V.Dreval "Ijtimoiy intellekt bu o'z-o'zini o'rganish jarayonida yuqori darajadagi muammolarni hal qilish qobiliyati" deb izohlab berishgan [6, 52-bet]. Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning ahamiyati tobora ortib borayotgani aniq. Ijtimoiy-hissiy intellekt odamlarning boshqalar bilan muomala qilish, ijtimoiy munosabatlarda samarali ishlash va emosiyalarning tushunishi va boshqarilishida muhim rol o'ynaydi. Bu ta'limdagi yangi paradigmalar va talablar bilan bog'liq. Zamonaviy ta'lim jarayonida ijtimoiy va emosional ko'nikmalarni har bir mashg'ulotlarda rivojlantirib borishimiz zarur. Zamonaviy ta'limda faqat texnik bilimlar emas, balki odamlar bilan muomala qilish, jamoada ishlash, ijtimoiy munosabatlar va emosional holatlarni tushunish kabi ko'nikmalar ham muhim sanaladi. Maktab ta'limida ijtimoiy-hissiy intellekt o'quvchilarga jamiyatdagi umumiy ijtimoiy-siyosiy emosiyalarni tushunish va ularga to'g'ri munosabat bildirishni o'rgatishda muhim o'rin tutadi. Dastlab ta'limda o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni ham rivojlanib borishiga ahamiyat qaratimiz lozim. O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy qobiliyatlari, masalan, empatiya, muammolarni hal qilish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish kabi ko'nikmalar ijtimoiy muvaffaqiyat uchun zarur. Bu ko'nikmalar zamonaviy ta'limda tolerantlik, ishonch, hamkorlik va yordam berishga qaratilgan bilimlarni olish uchun ham muhimdir. Ijtimoiy pyedagogikada ijtimoiy-hissiy tarbiya masalalariga oid ilmiy tadqiqot ishlarni shu kungacha ko'plab o'tkazib kelishgan. Pedagoglar uchun ijtimoiy-hissiy intellektni

tarbiyalash va o'quvchilarga emosional salomatlik va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish muhim vazifa sifatida yuklangan. Pedagoglar o'z bilim va tajribalari bilan o'quvchilar orasida ijobiy ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishga intilishlari kerak bo'ladi. Maktab ta'limida psixologik va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish masalalari ahamiyatlidir. Maktabdagi ijtimoiy muhitning o'z talablarini o'quvchilarga to'g'ri tushunchalar bilan berilsa, o'quvchilar barcha o'quv talabalari, o'quv majburiyatlarida ijtimoiy-hissiy intellekt o'quvchilarning ta'limga bo'lgan munosabatini yaxshilashga yordam beradi, chunki ularning o'zaro munosabatlari, xususan, emosional intellektlari va ijtimoiy qobiliyatlari, o'qish va o'rganish jarayonini samarali qilishda muhimdir.

O'quvchi shaxsi kamolatga erishishida ijtimoiy integratsiya ham o'z o'rnida ahamiyatli. Zamonaviy ta'lim, yoshlarning ijtimoiy hayotga integratsiyasi va ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshirishga ham katta ahamiyat beradi. Ijtimoiy-hissiy intellekt bu jarayonda o'quvchilarga hayotga va jamiyatga foydali shaxslar bo'lishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-hissiy intellekt zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylanib, o'quvchi shaxsning ijtimoiylashuviga ham ta'sirni ko'rsatadi. U o'quvchilarning ijtimoiy faoliyati, psixologiyasi va shaxs sifatida kamol topishlarida muhim omildir.

Ijtimoiy-emosional rivojlanish-bu insonga boshqalar bilan muloqot qilish, his-tuyg'ularini tushunish va tartibga solish, boshqa odamlar bilan sog'lom munosabatlar o'rnatishga yordam beradigan ko'nikmalarni shakllantirish va o'zlashtirish jarayoni hisoblanadi. Bu jarayon erta yoshdan boshlanadi va hayot davomida davom etadi.

Maktab yoshidagi bolalarning ijtimoiy intellektini rivojlantirishning dolzarbligi so'nggi paytlarda o'qituvchilar va psixologlarning e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda. Bu hayot sur'atlarining tezlashishi, zamonaviy sharoitda bolaning ijtimoiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, unda ko'pincha odamlar o'rtasidagi munosabatlarda tarbiya, Mehribonlik, xayrixohlik, nutq madaniyati etishmasligi kuzatiladi, bu esa odamdan jamiyatga ko'proq moslashishni talab qiladi.

Hissiyotlar va uning turlari

Odam tashqi muhitdagi turli-tuman narsa va hodisalarni idrok qilar ekan, hech vaqt bu narsalarga batamom befarq bo'lmaydi. O'zimizga va boshqa hamma narsa va hodisalarga hissiyotlarimiz bilan ham javob beramiz. Bizga ayrim narsalar yoqsa, ya'ni kayfiyatimizni ko'tariladi, boshqa bir narsalar yoqmasa kayfiyatimiz buzilib, dilimizni xira qiladi. Masalan: Ba'zi bir ovqatlarni odam juda ham yoqtiradi, boshqa bir ovqatni esa mutlaqo yoqtirmaydi, yoki ayrim odamlar bizga xush keladi yoki boshqa bir odamlarni esa yoqtirmaymiz. Hissiyot – shaxsda barqaror va uzoq davom etadigan murakkab va doimiy hissiy kechinmalari. Hissiy rivojlanish: his-tuyg'ularingizni tanib

olish, ifoda yetish va boshqarish, shuningdek boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati.

Hissiyotlar va hislar insonning o'zini chuqurroq bilishiga ko'maklashadi, insonlarning kechinmalarini, ularning o'zi bilan atrofdagilarning munosabatlarini aniqroq anglashga yordam beradi.

Kechinmalar tufayli inson o'z imkoniyatlarini, qobiliyatlarini, qadrini va kamchiliklarini biladi. Insonning yangi sharoitdagi kechinmalari insonning o'zida, odamlarda, tevarak muhitdagi predmet va hodisalarda nimadir yangilikni ochib beradi.

Hissiyot kechinmalari turli holatlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyot to'satdan, darhol paydo bo'ladi. Masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, achchiqlanadi va hokozo. Hissiyotlarni kuchi avvalo yoqimli va yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Emosional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotning qo'zg'alish xususiyatlari paydo bo'lish yo'lini kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Hislarning ayni vaqtda naqadar tez kuchli va barqaror bo'lishiga ko'ra his-tuyg'ularning quyidagi turlari farqlanadi: emosiyalar, hissiy ton, affekt, stress, kayfiyat va boshqalar

O'quvchi shaxsning ijtimoiy rivojlanishi bu boshqalar bilan samarali muloqot qilishni o'rganish, muloqot, hamkorlik va nizolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirib borishi. Zamon talabi darajasida o'z-o'zini anglash: shaxsiy o'sishga va ijtimoiy kontekstda o'zini aniqroq idrok yetishga yordam beradigan his-tuyg'ulari, ye'tiqodlari va qadriyatlarini anglashi lozim. O'quvchi shaxs empatiyasi esa boshqa odamlarga hamdard bo'lish, ularning his-tuyg'ulari va nuqtai nazarlarini tushunish qobiliyati. O'quvchi shaxs maktab ta'limida o'z-o'zini boshqarishini o'qituvchilar va ota-onalari tomonidan o'rgatilib boriladi. Shunday bo'lsada o'quvchi shaxs qiyin vaziyatlarda, kuchli salbiy hislarga ega bo'lganda o'z hissiyotlari impulslarini boshqara oladimi? Maktab ta'limi bilan bog'liq o'quv faoliyatining ta'siri qiyin vaziyatlarga ijtimoiy va madaniy me'yorlarga muvofiq munosabatda bo'lish qobiliyatini dars mashg'ulotlari jarayonlarida his qilib o'rganib borishi kerak bo'ladi.

Psixologiyada hissiy intellekt tushunchasi (YeI) - bu o'zingizning va boshqalarning his-tuyg'ularini tanib olish, tushunish, tartibga solish va ulardan foydalanish qobiliyati – deb ta'kidlab o'tishadi. Odatda psixologik nazariyada ta'kidlangan hissiy intellektning bir nechta jihatlari yoki turlari mavjud. Ularga quyidagilar kiradi:

O'z-o'zini anglash: Bu insonning his-tuyg'ularidan xabardor bo'lish, sabablari va oqibatlarini tushunish qobiliyatidir. Bunga o'zining kuchli va zaif tomonlarini bilish, shuningdek qaror qabul qilish jarayonida ushbu omillarni hisobga olish kiradi.

O'z-o'zini tartibga solish: o'quvchi shaxsning o'z his-tuyg'ularini boshqara olish qobiliyati, ayniqsa stressli yoki qiyin vaziyatlarda. Bunga impulsiv reaksiyalarga

qarshi turish qobiliyati, shuningdek o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyati kiradi.

O'quvchining o'quv faoliyatidagi motivatsiyasi. O'quv faoliyatida maqsadlarga erishish uchun his-tuyg'ularingizdan foydalanish qobiliyati. Bunga ichki motivatsiya, optimizm, imkoniyatlarni ko'rish va shunga qaramay ijobiy munosabatni saqlash qobiliyati kiradi.

Ijtimoiy hissiy intellekt (Social Emotional Intelligence) turlari ham bir necha kabi konseptlarni o'z ichiga oladi. Ushbu intellektning asosiy jihatlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- ✓ **Shaxsiy hissiy intellekt:** Bu, o'z his-tuyg'ularini to'g'ri anglash va ularni boshqarish qobiliyati. Bunda shaxs o'z hissiyotlarini tanish, ularga munosabat bildirish va u bilan boshqarish kiritiladi.
- ✓ **Ijtimoiy hissiy intellekt:** Bu odamlarning his-tuyg'ularini tushunish va ular bilan samarali aloqa o'rnatish qobiliyati. Ijtimoiy empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini sezish va ular bilan ishlash ko'nikmalari ushbu turga kiradi.
- ✓ **Munozara va muammolarni hal qilish qobiliyati:** Bu shaxs o'zi ijtimoiy hissiyotli vaziyatlardagi muammolarni yoki konfliktlarni to'g'ri hal qilishga qaratilgan qobiliyatni anglatadi.
- ✓ **Ijtimoiy guruhlarda ishlash qobiliyati:** Bu shaxs katta jamoatchilikda boshqalar bilan o'zaro ishlash, hamkorlik qilish va jamoada ishlash qobiliyati. Bunda shaxs ijtimoiy holatlarda, jumladan jamoa bilan muammolar yuzaga kelgan nizolarni hal qilishga qaratilgan xatti-harakatdir. Ijtimoiy guruhlarini aniq maqsadini bilishi, undagi har xil qatlamdagi shaxslar bilan birga yoki hamkorlikda ishlash qobiliyatini shakllantiradi.

Ijtimoiy hissiy intellektning har bir turining inson hayotidagi ahamiyati katta, chunki ularning barchasi odamlarning o'zaro munosabatlari va umumiy yashash sifatiga ta'sir ko'rsatadi.

Ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektning ahamiyati

Psixologiyda tuyg'ular va hissiy rivojlanish haqidagi ilmiy ishlarni xorijiy olimlardan K.E.Izard, S.L.Rubinshteyn, P.M.Yakobson, L.M.Vekker va paydo bo'lish mexanizmini o'rgangan boshqalar, tuyg'ularni shakllantirish va rivojlantirish maslalariga tuxtalib o'tishgan. Olimlar ijtimoiy-hissiy intellektning shakllanishini va unga tegishli hissiy sohaning asosiy rivojlanishi bolalik davrida sodir bo'ladi deb ham tushuntirib berishgan.

Ta'limda ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish orqali nafaqat o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlari yaxshilanadi, balki ular hayotga tayyor, ijtimoiy mas'uliyatli

va empatik insonlar bo'lib yetishadilar. Maktab ta'limi o'quvchilar o'z bilimlari doirasida yaxshi qarorlar qabul qilish ga o'rgatib borishimiz zarurdir. Bu esa o'z navbatida O'quvchilarning hissiy intellekti rivojlanishi ularning to'g'ri va oqilona qarorlar qabul qilishiga yordam beradi, chunki ular o'z his-tuyg'ularini va boshqalar hissiyotlarini yaxshiroq tushunadilar.

Ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish usullari

Bugungi kunda psixolog mutaxassislar o'quvchida zamonaviy ta'limda hissiy intellektni qanday rivojlantirish kerakli bo'yicha ko'plab mashg'ulot turlarini va psixokorreksion o'quv dasturlarini ishlab chiqishmoqda. Maktabda ijtimoiy hissiy intellektni rivojlantirishda dastlab maktab psixologi bilan ishlash maqsadga muvofiqdir. Maktab rahbariyati, o'qituvchilar va maktab psixologi tomonidan o'quv uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur. Maktab o'quvchisida ijtimoiy hissiy intellektni rivojlantirishiga qaratilgan amaliy tavsiyalar malakali psixolog tomonidan ko'rib chiqilishi zarur. Maktabda olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda bularga amal qilishi zarurdir. Maktabda sinflararo amaliy mashg'ulotlarda tadbir etilishi kuzatilib borishi lozim. Sinf rahbarlari o'quvchilarni ota-onalari tomonidan olib borilayotgan chora-tadbirlarga munosabatlari ham bahs munozaralar olib borgani maqsadga muvofiqdir.

Maktab darslarida maktab o'quvchilarining ijtimoiy-emotsional rivojlanishini ta'minlaydigan o'quv faoliyatini tashkil etishga yordam berish lozim.

Zamonaviy ta'limda o'quvchi shaxsda hissiy intellekt nafaqat shaxsiy his-tuyg'ularni yengishga, balki boshqalar bilan samarali munosabatda bo'lishga, ishonchli va samarali munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi.

Bugungi kunda psixologlar hissiy intellektning psixokorreksiyasi bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab berishgan. Maktab ta'limida o'quvchi shaxsi (YeI) ijtimoiy-hissiyotlarni boshqarish, turli xil ijtimoiy ta'sirlarga berilmaslik, ijtimoiy salbiy fikrlarni qabul qilmaslik, ijtimoiy hodisalarni burmalamaslik, ijtimoiy stresslarga qarshi kurasha olish qobiliyatini shakllantirib borish lozimdir. Maktabda o'qituvchilar o'quvchi shaxsni kuzatib borishimiz lozim. Bunda quyidagi xarakterli xususiyatlar mavjudmi, albatta ko'rib chiqamiz va izoh beramiz. Maktab ta'limi uchun ijtimoiy hissiy intellektni rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar va mashg'ulotlar quyidagicha berilgan.

- O'quvchi va o'qituvchi muloqoti jarayonlarida "refleksiya"dan foydalanamiz. Bunda o'qituvchi "Namuna" usulidan foydalaniladi. Har qanday negativ vaziyatlarga o'qituvchi o'zi namuna bo'la olishi lozim.
- "O'quvchi va o'qituvchi suhbat" usuli, bunda o'qituvchi o'z suhbatida ijtimoiy hodisalarga to'g'ri munosabatlarni shakllantirib borishi kerak.

- O‘quvchi bilan ishonchli munosabatlarni o‘rnatish. O‘qituvchi mashg‘ulot jarayonlarida “Ishonch” to‘yg‘usini rivojlantirishga qaratilgan turla vazifalarni berib boradi. O‘quvchi o‘ziga ishonchini oshirishi, hamkorlikdagi sheriklariga ishonchni uyg‘otishi lozim. Kelgusi strategik ishlarni rejalashtirishda Davlatimizdan olib borilayotgan islohotlarga ishonch bilidirishi kabi ko‘rsatmalarni bera olishi lozim.
- O‘qituvchi o‘quvchining ma‘naviy bilimlarni oshirib borishi lozim. O‘quvchi shaxsga o‘z ustida ishlashi, o‘zining ma‘naviy bilimlarini oshirishga qaratilgan kitoblar, adabiyotlarni tavsiya etib borishi lozim.
- O‘quvchida pozitiv psixologik ustanovkalarni shakllantirish lozim. O‘quvchi shaxsda tashqaridagi turli xil ta’sirga berilmaslik uchun pozitiv ustanovkalarni shakllantirib borishiga imkoniyat berishi kerak bo‘ladi. Masalan, men o‘z aqlim zaiflashib ketishiga yul quymayman. Uning uchun biror foydali ishlar bilan shug‘ullanaman va jamiyatga o‘z foydamni keltirishiga xizmat qilaman. Mashg‘ulot jarayonlarida psixologik terapiyalarni olib borish zarur.

- Kognitiv xulq-atvor terapiyasi
- O‘z-o‘zini tartibga solish usullari
- Empatiya his-tuyg‘ularini tushunishni o‘rganish
- Ijtimoiy rolly uyinlarni tashkil etish
- Art-terapiya
- Aromaterapiya
- Anomaterapiya
- Sxema terapiya
- Psixodrama
- Meditatsiya

Ijtimoiy-hissiy intellekt (IHI) – bu insonning o‘z his-tuyg‘ularini va boshqalar bilan munosabatlarini tushunish, boshqarish, va samarali aloqalar o‘rnatish qobiliyati. IHI rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish mumkin:

1. O‘z his-tuyg‘ularini anglash va nazorat qilish:

O‘zini anglash: His-tuyg‘ularni tahlil qilish va ularning sabablarini tushunish. Har kuni o‘z his-tuyg‘ularini qayd etish va ular qanday munosabatlarga ta’sir qilishini kuzatish kerak. **Meditatsiya va o‘z-o‘zini tahlil qilish:** Stressni boshqarish, tinchlanish va o‘zini anglash uchun turli texnikalardan foydalanish (masalan, nafas olish texnikasi).

2. Empatiyani rivojlantirish:

Boshqalar bilan aloqada ularning his-tuyg'ularini tushunishga harakat qilish. Biror kishining nuqtai nazarini olish uchun tinglashni kuchaytirish. O'z his-tuyg'ularni tanish va to'g'ri javob berishni mashq qilish, boshqalarning holatini tushunishga yordam beradi.

3. Muvaffaqiyatli muloqot qilish:

Faol tinglash: Boshqalarni eshitish va ularga to'liq diqqat qaratish. Ularning his-tuyg'ulariga hurmat ko'rsatish va ular bilan muvozanatli muloqot o'rnatish. O'z fikrlarini aniq va muloyim tarzda ifodalashni o'rganish.

4. Ijtimoiy munosabatlarni boshqarish:

Konfliktlarni hal qilish va boshqalar bilan samarali hamkorlik qilish. Bunday vaziyatlarda, so'zlar va amallarni ehtiyotkorlik bilan tanlash muhim. Jamoada ishlash va boshqalar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga harakat qilish.

5. Hissiy qarorlar qabul qilish:

Hissiyotlar orqali qarorlar qabul qilishda ehtiyotkor bo'lish, chunki ko'pincha ular mantiqiy va obektiv qarorlar bilan ziddiyatga kelishi mumkin. Buning uchun hissiyotlarni boshqarish va mantiqiy fikrlashni birlashtirish kerak.

6. Doimiy o'rganish va o'zgarishlarga ochiq bo'lish:

Ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish uzluksiz jarayon. O'zgarishlarga ochiq bo'lish, yangi ko'nikmalarni o'rganishga tayyor bo'lish va o'z hissiyotlari va boshqalarga nisbatan fikrlarni rivojlantirish muhim. Ijtimoiy-hissiy intellektni rivojlantirish vaqt va mehnat talab qiladi, lekin bu orqali inson o'zini yaxshiroq tushunishi, boshqalar bilan sog'lom aloqalar o'rnatishi va muammolarni samarali hal qilishda yaxshiroq bo'ladi.

Maktab ta'limida o'quvchi shaxsda ijtimoiy-hissiy intellekt rivojlanganligini biz quyidagi holatni kuzatishimiz mumkin:

- Zamonaviy ta'limda ijtimoiy-hissiy intellekt o'quvchilarning boshqalar bilan muomala qilish,
- Ijtimoiy munosabatlarda samarali ishlashini oshiradi.
- O'zining emotsiyalarni tushunishi va boshqarilishida muhim rol o'ynaydi.
- O'quvchi jamiyatga bo'lgan munosabati, qarashlarining rivojlanishiga yordam beradi.
- O'quvchi boshqalar bilan samarali muloqot qilishni o'rganadi,

- O'quvchida hamkorlik va sheriklik tushunchalari shakllanadi,
- Shaxslararo nizolarni hal qilish ko'nikmalari rivojlanadi,
- O'quvchi o'z-o'zini anglashi, shaxsiy o'sishiga rivojlanadi,
- O'quvchida o'z e'tiqodlari va qadriyatlarini anglashga yordam beradi.
- O'quvchi his-tuyg'ularini tanib olish, tushunishi, tartibga solish va ulardan foydalanish qobiliyati shakllanadi.

2-mavzu: Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning psixologik sabablari va oqibatlari

Reja:

1. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik tushunchasi va uning psixologik sabablari
2. Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning psixologik oqibatlari
3. Bolalarni zo'ravonlikdan himoya qilish va psixologik profilaktika yo'llari

Tayanch so'zlar: Zo'ravonlik, Psixologik qiyinchilik, Tranzakt tahlil, konflikt, shaxslararo muloqot.

Mashg'ulotning texnologik xaritasi

O'quv bloki	I. IJTIMOY KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH				
O'quv modul	1.2. "O'quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishi"				
Mavzu	1.2.2 Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning psixologik sabablari va oqibatlari				
Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi	Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning psixologik sabablari va oqibatlarini o'ziga xos psixologik xususiyatlarini o'rganish				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mashg'ulotning dolzarbligini asoslab berish	5	Suhbat, tushuntirish		O'qituvchilar mashg'ulotga tayyor bo'lishadi.
2. Motivatsiya	"Mavzuning dolzarbligi" haqida qisqa muhokama	5	Muammoli vaziyat yaratish, muhokama		O'qituvchilar mavzuga qiziqadi va ishtirok etishga rag'batlanadi.
3. Nazariy qism	Zo'ravonlik turlarini tasniflash, ularning psixologik va ijtimoiy omillarini aniqlash hamda o'ziga xos	15	Taqdimot, ko'rgazmali tushuntirish	1-12-slaydlar	O'qituvchilar yangi texnologiyalarni nazariy jihatdan o'rganadi.

	belgilari bilan tanishtirish. Slaydlar bilan tushuntirish				
4. Amaliy mashg'ulot	Guruhlarda ishlash: amaliy topshiriqlar bajarish Misollar va vaziyatlarni muhokama qilish	30	Guruhlarda ishlash, platformalar dan foydalanish	Suhbat 1-2-tarqatmalar	O'qituvchilar o'z fikrlarini bildiradi va amaliy ko'nikmalar hosil qiladi.
5. Tahlil va muhokama	Guruhlar ishlari bo'yicha topshiriqlar Maktab o'quvchilarining kognitiv rivojlanishi psixologik o'rganish Mashg'ulot jarayoni bo'yicha fikr-mulohazalar olish	15	Suhbat, muhokama, tahlil		O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.
6. Refleksiya	Psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilar bilan individual suhbatlar tashkil etish. Antibulling kuni uchun alohida kun ajratish, turli mashg'ulotlarni o'tkazish (munozaralar, taqdimotlar, rol o'yinlar va boshqalar).	5	Refleksiya usullari	Qarmoq usuli orqali xotirani yaxshilash	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqadi.
7. Yakunlash va baholash	Mashg'ulot natijalarini umumlashtirish Kelgusi mashg'ulotlar uchun tavsiyalar berish	5	Suhbat va xulosa chiqarish		O'qituvchilar mashg'ulotdan qoniqish bilan chiqadi va yangi maqsadlar bilan yo'naltiriladi.

1. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik tushunchasi va uning psixologik sabablari

Bolalarga nisbatan zo'ravonlik - voyaga yetmagan shaxsning jismoniy, ruhiy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga qasddan yoki beparvolik natijasida yetkaziladigan zararli ta'sirlar majmuasidir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ta'rifiga ko'ra, bolalarga nisbatan zo'ravonlik jismoniy zo'ravonlik, ruhiy (psixologik) zo'ravonlik, jinsiy zo'ravonlik hamda beparvolik (e'tiborsizlik) kabi shakllarni o'z ichiga oladi.

Ushbu holatlar bolaning shaxs sifatida shakllanish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning emotsional barqarorligi va psixik salomatligiga jiddiy xavf tug'diradi.

Psixologik nuqtayi nazardan, bolalarga nisbatan zo'ravonlikning yuzaga kelishida bir qator murakkab va o'zaro bog'liq omillar mavjud. Avvalo, **oilaviy-psixologik omillar** muhim o'rin tutadi. Disfunksional oilalarda, ya'ni doimiy nizolar, agressiv munosabatlar, alkohol yoki giyohvandlikka moyillik mavjud bo'lgan muhitda bolaga nisbatan zo'ravonlik ehtimoli yuqori bo'ladi. Ota-onaning stressga chidamliligining pastligi, emotsional beqarorligi va tarbiyaviy bilimlarning yetishmasligi ham zo'ravonlikka zamin yaratadi.

Ikkinchidan, **shaxsiy-psixologik sabablar** zo'ravonlikning muhim manbai hisoblanadi. Ayrim kattalarda agressivlik darajasining yuqoriligi, empatiya hissining sustligi, bolalik davrida o'zlari ham zo'ravonlikni boshdan kechirganlik holatlari kuzatiladi. Psixologiyada bu holat "zo'ravonlikning avloddan-avlodga o'tishi" fenomeni sifatida izohlanadi. Ya'ni, shaxs o'z tajribasida ko'rgan destruktiv xulq-atvor modelini ongli yoki ongsiz ravishda keyingi avlodga uzatadi.

Uchinchidan, **ijtimoiy-psixologik omillar** ham muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda zo'ravonlikni oqlovchi stereotiplar, "jazolash tarbiyaning asosiy usuli" degan noto'g'ri qarashlar, ijtimoiy tengsizlik va iqtisodiy qiyinchiliklar kattalarning psixologik zo'riqishiga olib keladi. Natijada esa bu zo'riqish bolaga nisbatan tajovuzkor munosabatda namoyon bo'lishi mumkin.

Shuningdek, **pedagogik-psixologik savodsizlik** ham zo'ravonlik sabablaridan biridir. Ba'zi ota-onalar va tarbiyachilar bolaning yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olmagan holda, talabchanlikni zo'ravonlik bilan almashtiradilar. Bu esa tarbiya jarayonida psixologik bosim va qo'rqitish usullarining qo'llanilishiga olib keladi.

Zo'ravonlik turlarini tasniflash, ularning psixologik va ijtimoiy omillari hamda o'ziga xos belgilari

Bolalarga nisbatan zo'ravonlik ko'p qirrali ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, u turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda zo'ravonlikni tasniflash uning mazmuni, ta'sir mexanizmi va oqibatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Eng keng tarqalgan tasnifga ko'ra, bolalarga nisbatan zo'ravonlik **jismoniy, psixologik (ruhiy), jinsiy zo'ravonlik hamda beparvolik (e'tiborsizlik)** turlariga bo'linadi.

1. Jismoniy zo'ravonlik

Jismoniy zo'ravonlik bolaning tanasiga kuch ishlatish orqali yetkaziladigan zarar bilan tavsiflanadi. Bunga urish, tepish, qattiq silkitish, kuyish, tan jarohati yetkazish kabi harakatlar kiradi.

Psixologik omillar: Agressivlik darajasining yuqoriligi, impulsivlik, stressni boshqarish ko'nikmalarining yetishmasligi, ota-onaning emotsional beqarorligi jismoniy zo'ravonlikka moyillikni kuchaytiradi. Ayrim hollarda shaxs bolaga nisbatan o'z g'azabini chiqarish vositasi sifatida munosabatda bo'ladi.

Ijtimoiy omillar: Ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, ishsizlik, oiladagi nizolar, zo'ravonlikni tarbiya usuli sifatida qabul qilish kabi omillar jismoniy zo'ravonlik ehtimolini oshiradi.

O'ziga xos belgilari: Tana jarohatlari, qo'rquv va xavotir, kattalardan qochish, doimiy ehtiyotkorlik holati, yolg'on gapirishga moyillik.

2. Psixologik (ruhiy) zo'ravonlik

Psixologik zo'ravonlik bolaning ruhiy holatiga muntazam salbiy ta'sir ko'rsatish bilan namoyon bo'ladi. Kamsitish, haqoratlash, qo'rqitish, mensimaslik, tahdid qilish kabi xatti-harakatlar ushbu turga kiradi.

Psixologik omillar: Empatiya yetishmasligi, avtoritar shaxs tuzilmasi, past emotsional madaniyat, bolaga nisbatan haddan tashqari talabchanlik psixologik zo'ravonlikka sabab bo'ladi.

Ijtimoiy omillar: Jamiyatda ruhiy zo'ravonlikning "ko'rinmas" muammo sifatida baholanishi, pedagogik savodsizlik, bolalar huquqlari haqidagi bilimlarning yetishmasligi.

O'ziga xos belgilari: Past o'z-o'zini baholash, tortinchoqlik, depressiv holat, o'zini ayblash, nutqiy va emotsional chekinish.

3. Jinsiy zo'ravonlik

Jinsiy zo'ravonlik — bolaning roziligisiz yoki yoshiga mos bo'lmagan jinsiy harakatlarga majburlanishidir. Bu tur zo'ravonlik bolaning psixik rivojiga eng og'ir zarba beradi.

Psixologik omillar: Agressiv-jinsiy xulq-atvor, axloqiy cheklovlarning sustligi, shaxsiy deviasiyalar va nazoratning yetishmasligi.

Ijtimoiy omillar: Yopiq ijtimoiy muhit, nazoratning sustligi, oilaviy sirlarni yashirish tendensiyasi, jamiyatda bu mavzuning ochiq muhokama qilinmasligi.

O'ziga xos belgilari: Kuchli qo'rquv, uyat hissi, regressiv xatti-harakatlar, jinsiy mavzularga erta qiziqish, psixosomatik buzilishlar.

4. Beparvolik (e'tiborsizlik)

Beparvolik bolaning asosiy ehtiyojlariga (ovqat, parvarish, ta'lim, emotsional qo'llab-quvvatlash) yetarli darajada e'tibor berilmasligi bilan tavsiflanadi.

Psixologik omillar: Mas'uliyatsizlik, emotsional sovuqlik, ota-onalik rolini qabul qilmaslik, depressiv holatlar.

Ijtimoiy omillar: Kambag'allik, migratsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining yetishmasligi.

O'ziga xos belgilari: Bolaning tashqi ko'rinishidagi beparvolik, rivojlanishdagi kechikishlar, emotsional sovuqlik, ijtimoiy chekinish.

O'quvchilarning shaxsiy psixologik xususiyatlari, ijtimoiy munosabatlari va konfliktga moyillik darajasini aniqlash

O'quvchilarning shaxsiy psixologik xususiyatlarini, ularning ijtimoiy munosabatlari hamda konfliktga moyillik darajasini aniqlash ta'lim muhitida sog'lom psixologik iqlimni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlarni chuqur o'rganish o'quvchilar xulq-atvoridagi muammolarni erta aniqlash, zo'ravonlik holatlarining oldini olish va samarali psixologik profilaktika choralarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Avvalo, **shaxsiy psixologik xususiyatlar** o'quvchining individual rivojlanish darajasi, temperament tipi, xarakter xususiyatlari, emotsional barqarorligi va o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Psixologik tadqiqotlarda aniqlanishicha, yuqori impulsivlik, emotsional beqarorlik va past o'z-o'zini nazorat qilish darajasi konfliktli vaziyatlarga tez kirishishga olib keladi. Aksincha, o'zini boshqara olish, empatiya va moslashuvchanlik ko'nikmalari rivojlangan o'quvchilar konfliktlarni konstruktiv yo'l bilan hal qilishga moyil bo'ladilar.

Ikkinchidan, **ijtimoiy munosabatlar tizimi** o'quvchining tengdoshlari, o'qituvchilar va ota-onalar bilan o'zaro aloqalarini aks ettiradi. Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan, ijobiy munosabatlar o'quvchining psixologik xavfsizligini ta'minlaydi va zo'ravonlikka moyillikni kamaytiradi. Aksincha, ijtimoiy rad etilish, tengdoshlari tomonidan qabul qilinmaslik, oilaviy nizolar o'quvchilarda agressiya va ichki zo'riqishni kuchaytiradi. Bunday holatlar konfliktli xulq-atvorning shakllanishiga zamin yaratadi.

Uchinchidan, **konfliktga moyillik darajasi** o'quvchining nizoli vaziyatlarga munosabati, ularni hal etish uslubi va emotsional reaksiyalari orqali namoyon bo'ladi. Psixologik adabiyotlarda konfliktga moyillik shaxsning agressivlik darajasi, kommunikativ kompetensiyasi va stressga chidamliligi bilan bevosita bog'liq ekani ta'kidlanadi. Konfliktga yuqori moyil bo'lgan o'quvchilar ko'pincha bahsli vaziyatlarda tajovuzkor yoki himoyaviy pozitsiyani egallaydilar, bu esa zo'ravonlik holatlarining yuzaga kelish xavfini oshiradi.

Mazkur ko'rsatkichlarni aniqlash jarayonida **psixodiagnostik metodlar** muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, shaxsiy xususiyatlarni aniqlashda temperament va xarakter testlari, emotsional holatni baholash uchun tashvishlilik va agressivlik shkalalari, ijtimoiy munosabatlarni o'rganishda sotsiometriya va kommunikativ kompetentlik so'rovnomalari qo'llaniladi. Konfliktga moyillik darajasini aniqlashda

esa nizoli vaziyatlarga munosabatni baholovchi maxsus testlar va kuzatuv metodlari samarali hisoblanadi.

2. Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning psixologik oqibatlari

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik bolaning psixik rivojlanish jarayoniga chuqur va ko‘p qirrali salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu oqibatlar bolaning emotsional holati, shaxsiy rivoji, kognitiv faoliyati va ijtimoiy moslashuvi bilan bog‘liq turli buzilishlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Psixologik tadqiqotlar zo‘ravonlikka uchragan bolalarda ruhiy jarohatlar uzoq muddat saqlanib qolishini va keyingi hayot bosqichlariga ham ta‘sir etishini tasdiqlaydi.

Avvalo, **emotsional-irodaviy sohadagi buzilishlar** zo‘ravonlikning asosiy psixologik oqibatlaridan hisoblanadi. Bunday bolalarda doimiy qo‘rquv, xavotir, emotsional beqarorlik, aybdorlik hissi va depressiv holatlar kuzatiladi. Bola o‘zini himoyasiz, qadrsiz va yolg‘iz his qila boshlaydi, bu esa uning o‘z-o‘zini baholash darajasining pasayishiga olib keladi. Psixologik zo‘ravonlik esa bolaning ichki dunyosiga sezilmas, ammo chuqur zarar yetkazadi.

Ikkinchidan, **xulq-atvor va shaxs rivojidagi buzilishlar** zo‘ravonlikning muhim oqibatidir. Zo‘ravonlikka duch kelgan bolalarda agressivlik, impulsivlik, tajovuzkorlik yoki aksincha, haddan tashqari tortinchoqlik, passivlik va ijtimoiy chekinish holatlari kuzatiladi. Ayrim hollarda bola zo‘ravonlikni muammo hal qilishning normal usuli sifatida qabul qilib, uni tengdoshlari bilan munosabatlarda takrorlaydi. Bu esa deviant xulq-atvor shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Uchinchidan, **kognitiv rivojlanishdagi salbiy o‘zgarishlar** zo‘ravonlikning muhim oqibatlaridan biridir. Doimiy stress va emotsional bosim sharoitida yashagan bolalarda diqqatning tarqoqligi, xotiraning sustlashuvi, tafakkur jarayonlarining sekinlashuvi va o‘quv motivatsiyasining pasayishi kuzatiladi. Natijada o‘quv faoliyatida muvaffaqiyatsizliklar va maktabga nisbatan salbiy munosabat shakllanadi.

To‘rtinchidan, **ijtimoiy moslashuv va kommunikativ sohadagi muammolar** zo‘ravonlikning uzoq muddatli oqibatlari hisoblanadi. Zo‘ravonlikni boshdan kechirgan bolalar tengdoshlari va kattalar bilan ishonchli munosabatlar o‘rnatishda qiynaladilar, muloqotdan qochish yoki haddan tashqari himoyalaniish pozitsiyasini egallaydilar. Bu holat ularning ijtimoiy kompetensiyasi va jamoaga moslashuvini cheklaydi.

Shuningdek, zo‘ravonlik **psixosomatik buzilishlarga** ham olib kelishi mumkin. Bosh og‘rig‘i, uyqusizlik, tez charchash, ishtahaning pasayishi kabi belgilar bolaning ichki ruhiy zo‘riqishini aks ettiradi. Ushbu holatlar ko‘pincha tibbiy emas, balki psixologik sabablar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Bolalik davrida boshdan kechirilgan zo‘ravonlik shaxs psixikasida chuqur iz qoldirib, uning butun hayoti davomida namoyon bo‘lishi mumkin. Psixologik tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, bolalikdagi zo‘ravonlik kattalik davrida ruhiy barqarorlikning pasayishi va shaxslararo munosabatlarda muammolar yuzaga kelishining muhim prediktori hisoblanadi.

Birinchidan, **travmatik tajribaning mustahkamlanishi** zo‘ravonlikning eng og‘ir oqibatlaridan biridir. Doimiy qo‘rquv va xavf muhitida yashagan bolalarda posttravmatik stress buzilishi (PTSB) belgilari shakllanishi mumkin. Bunday holatda bola travmatik vaziyatlarni qayta-qayta eslaydi, bezovta tushlar ko‘radi, haddan tashqari sergaklik va emotsional sovuqlik holatlariga duch keladi. Bu esa uning kundalik faoliyati va o‘qish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, **shaxsiy identifikatsiya va “Men” obrazining buzilishi** zo‘ravonlik oqibatida yuzaga keladi. Zo‘ravonlikka uchragan bolalar o‘zlarini kuchsiz, himoyasiz va qadrsiz deb qabul qilishga moyil bo‘ladilar. Natijada past o‘z-o‘zini baholash, tashqi bahoga haddan tashqari bog‘liqlik va mustaqil qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklar shakllanadi. Bu holatlar shaxsning to‘laqonli rivojlanishini cheklaydi.

Uchinchidan, **shaxslararo munosabatlarda disfunksional modellar** shakllanadi. Zo‘ravonlikni boshdan kechirgan shaxslar yaqin munosabatlardan qo‘rqishlari yoki aksincha, nosog‘lom bog‘lanishlarga moyil bo‘lishlari mumkin. Bu holat ishonchsizlik, rashk, agressiya yoki haddan tashqari bo‘ysunuvchanlik ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Psixologik adabiyotlarda bu holat “nosog‘lom affektiv bog‘lanish” tushunchasi orqali izohlanadi.

To‘rtinchidan, **ijtimoiy xulq-atvor va moslashuv muammolari** zo‘ravonlikning uzoq muddatli oqibatlaridan hisoblanadi. Bunday shaxslar jamiyat qoidalariga moslashishda qiyinchilikka duch kelib, ijtimoiy rollarni bajarishda sustlik ko‘rsatadilar. Ayrim holatlarda antisotsial xulq-atvor, huquqbuzarlik yoki ijtimoiy chekinish holatlari kuzatiladi.

Beshinchidan, **ruhiy buzilishlar rivojlanish xavfi** sezilarli darajada ortadi. Ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, bolalikda zo‘ravonlikka uchragan shaxslarda kattalik davrida depressiya, tashvish buzilishlari, shaxs buzilishlari va hatto o‘z joniga qasd qilishga moyillik xavfi yuqori bo‘ladi. Bu esa zo‘ravonlik muammosining nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va tibbiy ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o‘quvchilar bilan individual suhbatlar va antibulling faoliyatini tashkil etish

Ta’lim muassasalarida psixologik xavfsiz muhitni yaratishda psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o‘quvchilar bilan individual ishlash hamda antibulling faoliyatini tizimli yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu faoliyatlar zo‘ravonlik va tazyiq (bulling) holatlarining oldini olish, o‘quvchilarning emotsional

holatini barqarorlashtirish va sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Avvalo, **psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilar bilan individual suhbatlar** psixologik yordamning eng samarali shakllaridan biri hisoblanadi. Individual suhbatlar davomida o'quvchining emotsional holati, ichki kechinmalari, ijtimoiy moslashuvi va konfliktli vaziyatlarga munosabati aniqlanadi. Psixolog tomonidan olib boriladigan bunday suhbatlar maxfiylik, ishonch va qo'llab-quvvatlovchi muhitda tashkil etilishi zarur. Individual yondashuv o'quvchiga o'z muammolarini ochiq bayon etish, ichki zo'riqishni kamaytirish va konstruktiv yechimlarni topishda yordam beradi.

Ikkinchidan, **antibulling kunini** alohida reja asosida tashkil etish ta'lim muassasasida profilaktik ishlarning samaradorligini oshiradi. Antibulling kuni doirasida o'tkaziladigan tadbirlar o'quvchilarda zo'ravonlik va tazyiqqa nisbatan salbiy munosabatni shakllantirish, empatiya va o'zaro hurmat qadriyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Ushbu kunda o'quvchilarga bulling tushunchasi, uning oqibatlari va oldini olish yo'llari haqida ilmiy-psixologik ma'lumotlar yetkaziladi.

Uchinchidan, antibulling faoliyati doirasida **turli interaktiv mashg'ulotlarni o'tkazish** muhim ahamiyatga ega. Jumladan, munozaralar orqali o'quvchilar bulling bilan bog'liq vaziyatlarni tahlil qilish, o'z fikrini erkin bayon etish va boshqalarning nuqtayi nazarini tushunish imkoniga ega bo'ladilar. Taqdimotlar orqali esa bullingning psixologik oqibatlari, huquqiy jihatlar va ijtimoiy xavfi yoritiladi.

Shuningdek, **rolli o'yinlar** o'quvchilarda empatiya, muloqot madaniyati va konfliktlarni tinch yo'l bilan hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali metod hisoblanadi. Rolli o'yinlar jarayonida o'quvchilar turli ijtimoiy rollarni bajarib, zo'ravonlik holatlarida jabrlanuvchi, kuzatuvchi va faol himoyachi pozitsiyalarini anglay boshlaydilar. Bu esa ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Psixologik qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilar va bolalarga nisbatan zo'ravonlik holatlari global miqyosda juda keng tarqalgan muammo sifatida qayd etilgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, butun dunyoda **2–17 yoshdagi taxminan 1 milliardgacha bola jismoniy, psixologik yoki jinsiy zo'ravonlik yoki beparvolikka uchraydi yoki ularga guvoh bo'ladi** har yili. Bu bolalarning yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi.

UNICEFning global statistikasi shuni ko'rsatadiki, **2–4 yoshdagi bolalarning uchdan bir qismi (taxminan 300 million bolalar)** tarbiyachilar yoki qarindoshlari tomonidan doimiy ravishda jismoniy yoki psixologik tajovuzga uchraydi.

Shuningdek, o'quv yoshidagi bolalarda **bulliyng (maktabda tanqid, tahdid va sistematik tazyiq)** juda keng tarqalgan. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, **13–15 yosh oralg'idagi o'quvchilarning taxminan 1/3 qismi (ya'ni bir necha million o'quvchi)** so'nggi oy ichida kamida bir marta bulliynga uchragan.

Jinsiy zo‘ravonlik ham global statistikalarda achchiq ko‘rsatkichlarga ega. Taxminan **15 million 15–19 yoshdagi qizlar muddati davomida majburan jinsiy harakatlarga duch kelgan.**

Bu statistika nafaqat zo‘ravonlikning tarqalish darajasini, balki ularning **psixologik salomatlikka jiddiy salbiy ta‘sirini ham aks ettiradi.** Zo‘ravonlikka uchragan bolalarda emotsional stress, depressiya, xavotir, past o‘z-o‘zini baholash va ijtimoiy izolyatsiya kabi kechinmalar yuqori darajada kuzatiladi, bu esa ularning **shaxsiy rivojlanishiga, o‘quv motivatsiyasiga va ijtimoiy moslashuviga zarar yetkazadi.**

Shuni ta‘kidlash kerakki, bu statistika faqat mavjud ma‘lumotlarga asoslangan baholashlar bo‘lib, real holat ko‘pincha ortda qoladigan yoki xabar qilinmaydigan holatlar tufayli bundan ham yuqori bo‘lishi mumkin. WHO hisob-kitoblariga ko‘ra, ta‘sirlangan bolalarning yarimdan kamrog‘i o‘z tajribalarini kimlargadir aytadi va **10% dan kamrog‘i professional yordam oladi.**

Tahliliy xulosalar

1. **Zo‘ravonlik global miqyosda keng tarqalgan:** 1 milliardgacha bola har yili zo‘ravonlikning bir yoki bir nechta turini boshdan kechiradi.
2. **Jismoniy va psixologik zo‘ravonlik juda keng tarqalgan:** 2–4 yoshdagi bolalarning ko‘pchiligi tajovuzga duchor bo‘ladi, bu ulkan ijtimoiy va psixologik xavfni ko‘rsatadi.
3. **Maktab yoshidagi o‘quvchilarda bulliyng keng tarqalgan:** barcha davlatlarda bu muammo asosiy tahdid hisoblanadi.
4. **Jinsiy zo‘ravonlik ham dolzarb muammo** bo‘lib, millionlab o‘smir qizlar va bolalar ta‘sirlangan.
5. **Yordam olish darajasi past:** zo‘ravonlikni boshdan kechirgan bolalarning ko‘pchiligi hech qachon professional yordam olmaydi.

3. Bolalarni zo‘ravonlikdan himoya qilish va psixologik profilaktika yo‘llari

Bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning oldini olish va uning psixologik oqibatlarini kamaytirish ta‘lim va ijtimoiy tizimning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Psixologik profilaktika nafaqat zo‘ravonlikka uchragan bolalarni tiklash, balki bunday holatlarning yuzaga kelishini oldini olishga qaratilgan kompleks choralardan iboratdir.

1. Psixologik himoya va individual yondashuv

Zo‘ravonlikka duch kelgan bolalar bilan **individual suhbatlar va psixologik konsultatsiyalar** tashkil etish muhim hisoblanadi. Psixologik yordamning individual shakli bolaga ishonchli muhit yaratadi, emotsional qo‘llab-quvvatlashni ta‘minlaydi va uning ichki zo‘riqishini kamaytiradi. Shu bilan birga, bolaning shaxsiy psixologik

xususiyatlari, ijtimoiy munosabatlari va konfliktga moyilligi tahlil qilinadi, bu esa profilaktika va rehabilitatsiya ishlarini samarali tashkil etishga imkon beradi.

2. Ta'lim muhitida profilaktik ishlarni tashkil etish

- **Antibulling kuni:** Maxsus kun ajratib, o'quvchilarga bulling tushunchasi, uning oqibatlari va oldini olish yo'llari haqida tushuntirish berish.

- **Interaktiv mashg'ulotlar:** Munozaralar, taqdimotlar, rolli o'yinlar va guruh ishlari orqali bolalarda empatiya, hurmat va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish.

- **Maktab qoidalari va kodeksi:** Zo'ravonlikka qarshi qat'iy qoidalar joriy etish, ular o'quvchilar va ota-onalar bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi.

3. Oilaviy va jamiyat asosidagi profilaktika

- **Ota-onalarni psixologik ongga o'rgatish:** Zo'ravonlikning oldini olish uchun oilaviy treninglar, ota-onalar seminar va konsultatsiyalari tashkil etish.

- **Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi:** Jamiyatda bolalar himoyasi bo'yicha ijtimoiy xizmatlar, psixologlar va pedagoglar bilan hamkorlikda profilaktik ishlar olib borish.

- **Medial ta'lim va targ'ibot:** Zo'ravonlik va bullingning salbiy oqibatlari haqida targ'ibot va axborot kampaniyalarini o'tkazish.

4. Pedagogik va psixologik metodlar

- **Stressni boshqarish va emotsional intellekt mashg'ulotlari:** O'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini aniqlash, boshqarish va konstruktiv yechimlar topish ko'nikmalarini o'rgatish.

- **Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish:** Hamkorlik, muloqot madaniyati, murosa va empatiya ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlar.

- **Monitoring va kuzatuv:** O'quvchilarning xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlari va konfliktga moyilligi muntazam tahlil qilinadi, zo'ravonlikka qarshi choralar o'z vaqtida qo'llaniladi.

5. Statik ma'lumotlar asosida profilaktika

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, antibulling va psixologik profilaktik choralarni muntazam amalga oshirgan maktablarda bolalar orasida zo'ravonlik holatlari **30–50% ga kamaygan**. Bu shuni ko'rsatadiki, psixologik va ijtimoiy profilaktika choralari samarali va uzoq muddatli natija beradi.

1. O'quvchilarning psixologik barqarorligini oshirish

Zo'ravonlikka moyil bo'lgan bolalarni himoya qilishning samarali yo'llaridan biri — ularning psixologik barqarorligini mustahkamlash. Buning uchun quyidagi metodlar qo'llaniladi:

- **Emotsional intellektni rivojlantirish:** Mashg'ulotlar davomida o'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini aniqlash, ularni boshqarish va konstruktiv ifodalash ko'nikmalari o'rgatiladi.

- **Stressni boshqarish texnikalari:** Nafas olish mashqlari, meditatsiya, relaksatsiya va qisqa vaqtli vizualizatsiya mashqlari bolalarning ichki zo‘riqishini kamaytirishga yordam beradi.

- **Pozitiv fikrlashni shakllantirish:** O‘quvchilarda o‘z qobiliyatlariga ishonchni oshirish, muvaffaqiyatsizlikka salbiy munosabatni kamaytirish va o‘zini ijobiy baholash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

2. Maktabda profilaktik tizim yaratish

- **Antibulling kuni va tadbirlar:** Maxsus kun ajratib, o‘quvchilar, pedagoglar va ota-onalar ishtirokida seminarlar, rolli o‘yinlar, mini-muzokaralar o‘tkazish. Bu tadbirlar bolalarga zo‘ravonlikning oqibatlarini tushuntirish va unga qarshi faol munosabatni shakllantirish imkonini beradi.

- **Zo‘ravonlikka qarshi qoidalar va kodekslar:** Maktab ichida aniq va tushunarli qoidalar joriy etilishi kerak. O‘quvchilar va ota-onalar bu qoidalarni bilishi va unga rioya qilishi ta‘minlanadi.

- **Monitoring va tezkor yordam tizimi:** Zo‘ravonlik holatlarini aniqlash va unga tezkor javob berish uchun maktabda maxsus psixologik va pedagogik jamoa tashkil etish.

3. Oilaviy yondashuv

Bolalarni himoya qilish va psixologik profilaktika ota-onalar bilan hamkorlikda samarali amalga oshiriladi.

- **Ota-onalar bilan treninglar va seminarlar:** Ota-onalarga bolalar bilan muloqot qilish, konfliktlarni hal etish va emotsional qo‘llab-quvvatlash usullari o‘rgatiladi.

- **Psixologik konsultatsiyalar:** Muammoli oilalarda individual yoki oilaviy maslahatlar o‘tkazish, ota-onalarning zo‘ravonlikni kamaytirishdagi roli va mas‘uliyatini oshirishga xizmat qiladi.

- **Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash:** Oilalarga ijtimoiy, moliyaviy va psixologik yordam ko‘rsatish orqali stress va oilaviy zo‘ravonlik xavfini kamaytirish.

4. Jamiyat va media vositalari orqali profilaktika

- **Axborot kampaniyalari:** Zo‘ravonlik va bullingning salbiy oqibatlari haqida keng jamoatchilikka ma‘lumot yetkazish.

- **Raqamli platformalar va dasturlar:** Bolalar va ota-onalar uchun onlayn resurslar, testlar, maslahatlar va interaktiv mashg‘ulotlar yaratish.

- **Ijtimoiy rollar va muvaffaqiyatli namuna:** Zo‘ravonlikni bartaraf etgan bolalar va o‘quvchilar tajribalarini targ‘ib qilish orqali boshqa bolalarda ijobiy xulq-atvor shakllantirish.

5. Ilmiy va statistik jihat

Global tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, antibulling tadbirlarini muntazam o‘tkazish bolalarda zo‘ravonlik holatlarini **30–50% ga kamaytiradi**. WHO va UNICEF

tadqiqotlariga ko'ra, o'quvchilarning individual psixologik qo'llab-quvvatlanishi va interaktiv profilaktika mashg'ulotlari ular orasidagi zo'ravonlik holatlarini sezilarli darajada kamaytiradi, shuningdek, ularning **ijtimoiy moslashuvini va ruhiy barqarorligini oshiradi**.

Yosh guruhlarga mos dastur tuzish: o'yinli topshiriqlar va chuqur treninglar

Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish va psixologik barqarorlikni shakllantirishda **yoshga moslashtirilgan dastur** ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Dastur mazmuni va metodikasi bolalarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish bosqichlariga mos bo'lishi kerak.

1. Kichik sinflar uchun: o'yinli topshiriqlar va interaktiv mashg'ulotlar

Kichik sinf o'quvchilari (7–10 yosh) psixologik tushunchalarni qabul qilishda vizual va o'yin shaklida ishlashga moslashgan. Shu sababli dastur quyidagi elementlardan iborat bo'lishi tavsiya etiladi:

- **O'yinli topshiriqlar:** Zo'ravonlik holatlarini o'yin orqali aks ettirib, o'quvchilarga konfliktlarni tinch yo'l bilan hal qilish ko'nikmalarini o'rgatish. Masalan, "Do'stlik bog'i" o'yini, "Agressiyani boshqar" mashqlari.
- **Rolli o'yinlar:** Turli ijtimoiy rollarni bajarish orqali o'quvchilar empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va konstruktiv munosabat ko'nikmalarini rivojlantiradi.
- **Interaktiv vazifalar:** Rangli kartochkalar, rasm chizish va hikoya yaratish orqali o'quvchilar o'z his-tuyg'ularini ifodalash va muloqot qobiliyatlarini mustahkamlashadi.
- **Oddiy muhokamalar:** "Yaxshi do'st nima qiladi?" kabi savollar orqali bolalar ijobiy xulq-atvorni tushunadi va o'z tajribalarini baham ko'radi.

Bu turdagi mashg'ulotlar bolalarda **o'zini himoya qilish, do'stlik va hurmat qadriyatlarini shakllantirishga** xizmat qiladi, shuningdek, ularni zo'ravonlik holatlaridan xavfsiz muhitda saqlash imkonini beradi.

2. Yuqori sinflar uchun: chuqurroq trening va muhokamalar

O'quvchilarning yoshi 11–16 yosh bo'lgan guruhlar uchun dastur **kognitiv va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan chuqur trening shaklida** bo'lishi maqsadga muvofiq:

- **Chuqur treninglar:** Zo'ravonlik holatlarini tahlil qilish, konfliktlarni konstruktiv hal etish va murosa qilish strategiyalarini o'rgatish.
- **Guruh muhokamalari:** Haqiqiy hayotiy vaziyatlar asosida guruh ichida diskussiyalar o'tkazish, muammo yechimlarini birgalikda izlash.
- **Case-study (vaziyat tahlili):** Zo'ravonlik bilan bog'liq real yoki model vaziyatlarni tahlil qilish va rol o'ynash orqali psixologik reaksiyalarni o'rganish.

- **Liderlik va ijtimoiy javobgarlik mashg'ulotlari:** O'quvchilar o'z sinfida ijobiy ijtimoiy muhit yaratish uchun liderlik va mas'uliyat ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Yuqori sinf o'quvchilari uchun bu mashg'ulotlar nafaqat **zo'ravonlikni oldini olish**, balki ularning **ijtimoiy kompetensiyalarini, empatiya va muloqot madaniyatini** rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilar zo'ravonlik holatlariga nisbatan **mas'uliyatli va ongli pozitsiya** egallashga o'rganadilar.

3. Dastur tuzishda umumiy tavsiyalar

- Har bir yosh guruhi uchun mashg'ulotlar mazmuni va metodikasi bolalarning rivojlanish darajasiga mos bo'lishi lozim.
- Mashg'ulotlar interaktiv va tajribaviy bo'lishi, o'quvchilarda faol ishtirokni rag'batlantirishi kerak.
- Pedagog va psixologlar doimiy kuzatuv olib, mashg'ulotlarning samaradorligini baholashi lozim.
- Dastur psixologik va ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, shuningdek, ota-onalarni ham jalb qilish tavsiya etiladi.

E. Bernning “Tranzakt tahlil” nazariyasini tadqiq qilish va uning shaxslararo muloqotdagi ahamiyati

1. Tranzakt tahlil nazariyasining asosiy tushunchalari

Erik Bernning “Tranzakt tahlil” nazariyasi 1950-yillarda rivojlangan bo'lib, insonlarning **shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvorini, muloqotini tahlil qilishga** qaratilgan psixologik yondashuv sifatida tanilgan. Nazariya asosida insonning shaxsiyati uchta asosiy “ego holati”dan tashkil topadi:

1. **Ota (Parent, P)** – ichki qoidalar, me'yorlar va ta'limotlar bilan bog'liq hissiyot va xatti-harakatlar. Bu holat bolalik tajribalaridan shakllanadi va boshqalarning qoidalarini aks ettiradi.

2. **Voyaga yetgan (Adult, A)** – mantiqiy va ongli fikrlash, vaziyatlarni baholash va qaror qabul qilish qobiliyati. Bu ego holati odamning real holatga asoslangan javoblarini ifodalaydi.

3. **Bola (Child, C)** – his-tuyg'ular, instinktiv reaksiyalar, ijodkorlik va erkinlikni aks ettiruvchi holat. Bola ego holati insonning bolalik tajribalariga asoslangan emotsional javoblarini bildiradi.

Tranzakt tahlil nazariyasi insonlararo muloqotni **tranzaksiyalar** orqali tahlil qiladi. Tranzaksiya – bu ikki yoki undan ortiq shaxslar o'rtasida ego holatlaridan kelib chiqadigan kommunikatsiya birligi.

2. Shaxslararo muloqot va kommunikativ strategiyalarda TA ahamiyati

Tranzakt tahlil nazariyasi shaxslararo muloqotni tushunishda quyidagi jihatlarida katta ahamiyatga ega:

- **Muloqot tahlili va tushunish:** TA orqali insonlarning javob berish shakli va motivlarini aniqlash mumkin. Masalan, “Ota-Bola” tranzaksiyasi odatda rahbar-bola munosabatini aks ettiradi, “Voyaga yetgan–Voyaga yetgan” tranzaksiyasi esa teng huquqli, mantiqiy muloqot sifatida namoyon bo‘ladi.

- **Konfliktlarni oldini olish:** Ego holatlarini aniqlash va ulardan kelib chiqadigan tranzaksiyalarni tahlil qilish orqali muloqotdagi tushunmovchilik va nizolarni oldindan aniqlash va konstruktiv yechim topish mumkin.

- **Kommunikativ strategiyalarni shakllantirish:** TA muloqot jarayonida o‘zini va boshqalarni ongli boshqarish, moslashuvchan javob berish va empatiya ko‘rsatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa o‘quvchilar va kattalar orasida **sog‘lom muloqot madaniyatini** shakllantirishga xizmat qiladi.

3. TA nazariyasi pedagogik va psixologik amaliyotdagi ahamiyati

1. **Pedagogik faoliyatda:** O‘qituvchilar TA nazariyasidan foydalanib, o‘quvchilar bilan muloqotda **ego holatlarini aniqlash**, shaxsiy xulq-atvor va emotsional holatlarni tushunish, konflikt vaziyatlarini boshqarish va o‘quvchilarga mos pedagogik strategiyalarni qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi.

2. **Psixologik treninglarda:** TA muloqot va konfliktlarni tahlil qilish, stressli vaziyatlarda konstruktiv javoblar shakllantirish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun samarali metod hisoblanadi.

3. **Shaxsiy rivojlanishda:** O‘z ego holatlarini anglash orqali shaxs o‘zining his-tuyg‘ulari, reaksiyalari va xatti-harakatlarini boshqarishni o‘rganadi, bu esa o‘z-o‘zini anglash va shaxslararo muloqotda muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

4. Ilmiy tadqiqotlar va amaliy misollar

- Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, **TA nazariyasiga asoslangan treninglar** bolalar va o‘smirlar orasida konfliktlarni hal qilish, empatiya ko‘rsatish va ijtimoiy moslashuvni sezilarli darajada oshiradi.

- Masalan, maktablarda TA metodikasi asosida o‘tkazilgan rolli o‘yin va treninglar natijasida, **o‘quvchilar orasidagi nizolar 40–50% kamaygan** va muloqot madaniyati yaxshilangan.

- TA shuningdek, malaka oshirish kurslarida amaliyotchi psixologlar va pedagoglar tomonidan kommunikativ strategiyalarni o‘rgatishda qo‘llaniladi.

E. Bernning “Tranzakt tahlil” nazariyasi shaxslararo muloqotni, kommunikativ strategiyalarni va konfliktlarni chuqur tushunish uchun samarali psixologik yondashuvdir. TA yordamida o‘quvchilar va kattalar **ego holatlarini aniqlash, muloqotdagi tranzaksiyalarni tahlil qilish va konstruktiv javob berish ko‘nikmalarini** rivojlantiradi. Shu sababli, pedagogik va psixologik amaliyotda TA

nazariyasi **zo‘ravonlikni oldini olish, ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlikni oshirishda** muhim ahamiyatga ega.

Karpmen modelini o‘rganish va bulling jarayonidagi ahamiyati

1. Karpmenning “Drama Triangle” modeli haqida

Stephen Karpmen tomonidan ishlab chiqilgan **“Drama Triangle” modeli** (1978) konfliktlarni tahlil qilish va shaxslararo munosabatlardagi noxush dinamikalarni aniqlash uchun yaratilgan psixologik nazariya hisoblanadi. Ushbu model uch asosiy roldan iborat:

1. **Jabrlanuvchi (Victim)** – o‘zini zaif, himoyasiz va adolatsiz vaziyatda deb hisoblaydi. Jabrlanuvchi hissiy jihatdan o‘zini himoyasiz his qiladi va boshqa shaxslar (qutqaruvchi yoki agressor) orqali vaziyatni hal qilishga intiladi.
2. **Qutqaruvchi (Rescuer)** – boshqalarni “qutqarishga” intiladi, lekin ko‘pincha bu orqali o‘z mavqeini tasdiqlashga yoki o‘z qoniqishini oshirishga harakat qiladi. Qutqaruvchi jabrlanuvchini mustaqil harakat qilishdan cheklashi mumkin.
3. **Agressor (Persecutor)** – boshqa shaxsni nazorat qilish, qo‘rqitish yoki zo‘ravonlik qilish orqali o‘z kuchini namoyon etadi. Agressor odatda vaziyatni dominanta sifatida boshqarishga harakat qiladi.

Drama Triangle modeli shuni ko‘rsatadiki, shaxslar konflikt jarayonida **turli rollarga avtomatik o‘tadi**, va bu rollar ko‘pincha o‘zaro o‘zgartirilishi yoki tsikl bo‘lib takrorlanadi.

2. Bulling jarayonidagi ishtirokchilar va ularning pozitsiyalari

Bulling — maktab yoki boshqa yoshlar guruhidagi **systematik tahdid, tahqirlash yoki zo‘ravonlik**dir. Karpmen modeli bulling jarayonini tahlil qilishda samarali vositadir.

- **Jabrlanuvchi:** Bullingning asosiy maqsadi bo‘lib, doimiy psixologik yoki jismoniy zo‘ravonlikka uchraydi. Jabrlanuvchi ko‘pincha o‘zini himoyasiz his qiladi va boshqalardan yordam kutadi.
- **Qutqaruvchi:** Bu rol sinfdoshlari, o‘qituvchilar yoki ota-onalar tomonidan bajarilishi mumkin. Qutqaruvchi jabrlanuvchini himoya qilishi bilan birga, ba’zan ularni mustaqil yechim topish imkoniyatidan mahrum qiladi.
- **Agressor:** Bullingni amalga oshiruvchi shaxs. Bu rol tajovuzkor, tahqirlovchi yoki dominant xatti-harakatlar bilan aniqlanadi.

Karpmen modeli shuni ko‘rsatadiki, bir shaxs bir vaqtning o‘zida **bir necha rollarga o‘tishi** mumkin. Masalan, jabrlanuvchi ba’zan agressorga aylanadi yoki qutqaruvchi o‘zini jabrlanuvchi sifatida his qilishi mumkin.

3. Konflikt bosqichlarini tahlil qilish

Bulling jarayonida konflikt odatda quyidagi bosqichlardan o'tadi:

1. **Boshlang'ich (provokatsiya)** – agressor tomonidan kichik tajovuz yoki tahqirlash harakatlari amalga oshiriladi. Jabrlanuvchi bu vaziyatni to'liq tushunmaydi yoki unga javob bera olmaydi.
2. **Rivojlanish (escalation)** – tajovuz kuchayadi, jabrlanuvchi stress va qo'rquvni kuchliroq his qiladi, qutqaruvchi aralashishi mumkin. Bu bosqichda rollar dinamik tarzda o'zgarishi mumkin.
3. **Krizis (climax)** – agressor va jabrlanuvchi o'rtasida jismoniy yoki psixologik zo'ravonlik maksimal darajaga yetadi. Qutqaruvchi faol aralashadi yoki vaziyatni nazorat qilishi zarur.
4. **Yakuniy bosqich (resolution / stalemate)** – konflikt tugaydi, lekin ko'pincha ta'sir va emotsional izlar saqlanadi. Bu bosqichda psixologik profilaktika, maslahat va trening ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

4. TA va Karpmen modelini integratsiya qilish

Karpmen modeli va Tranzakt tahlil (TA) nazariyasi birgalikda ishlatilganda shaxslararo muloqot va konfliktlarni chuqur tushunish imkonini beradi:

- Jabrlanuvchi, qutqaruvchi va agressor rollari **ego holatlari** (Parent, Adult, Child) bilan bog'lanadi va shaxslararo tranzaksiyalar orqali tahlil qilinadi.
- Bu yondashuv bulling jarayonida **rolni anglash, muammoli vaziyatlarni oldindan aniqlash va konstruktiv yechimlar ishlab chiqish** imkonini beradi.

5. Ilmiy-amaliy ahamiyati

1. **Bullingni oldini olish:** Drama Triangle modeli orqali o'quvchilar orasidagi nizolar va zo'ravonlik holatlarini aniqlash va profilaktika choralari ishlab chiqish mumkin.
2. **Shaxslararo muloqotni yaxshilash:** O'quvchilar va pedagoglar o'z rollarini anglab, ijobiy va konstruktiv kommunikativ strategiyalarni qo'llashni o'rganadi.
3. **Psixologik trening va rehabilitatsiya:** Jabrlanuvchi va agressor rollarida bo'lgan bolalar bilan individual yoki guruh mashg'ulotlari orqali psixologik barqarorlik va ijtimoiy ko'nikmalar rivojlantiriladi.

Karpmenning Drama Triangle modeli bulling jarayonini rollar va bosqichlar orqali tahlil qilish, shaxslararo muloqot va konfliktlarni tushunish uchun samarali vositadir. Jabrlanuvchi, agressor va qutqaruvchi rollarini aniqlash va ularni konstruktiv tarzda boshqarish psixologik profilaktika, konfliktni oldini olish va kommunikativ strategiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, bolalarga nisbatan zo'ravonlik nafaqat maktab, balki butun jamiyat uchun dolzarb muammo hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabda

yoki oilada zo‘ravonlikka duch kelgan bolalarda depressiya, xavotir, o‘zini past baholash, ijtimoiy izolyatsiya va hatto jismoniy kasalliklar kuzatiladi. UNICEF va WHO ma’lumotlariga ko‘ra, maktab yoshidagi bolalarning **30–40%**i turli shakldagi tahqirlash yoki bullingga uchraydi. Shu sababli zo‘ravonlikni oldini olish va psixologik profilaktikani amalga oshirish tizimli va kompleks yondashuvni talab qiladi.

1. Psixologik va pedagogik profilaktika

Zo‘ravonlikning oldini olishda yosh guruhiga mos dasturlar muhim rol o‘ynaydi:

- Kichik sinflar (7–10 yosh): o‘yinli topshiriqlar, rolli o‘yinlar va interaktiv mashg‘ulotlar orqali bolalar empatiya, do‘stlik, hurmat va o‘zini himoya qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, “Do‘stlik bog‘i” o‘yini va “Agressiyani boshqar” mashqlari bolalarning hissiy barqarorligini oshiradi.

- Yuqori sinflar (11–16 yosh): case-study, guruh muhokamaları va chuqurroq treninglar orqali bolalar konfliktni hal qilish, murosa qilish, liderlik va konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini egallaydi. Shu bilan birga, o‘quvchilar zo‘ravonlik holatlariga nisbatan ongli va mas’uliyatli pozitsiya egallashga o‘rganadilar.

Ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik, psixologik konsultatsiyalar va jamiyat asosidagi qo‘llab-quvvatlash tizimi bu dasturlarni samarali qiladi.

2. Tranzakt tahlil va Karpmen modeli yondashuvi

E. Bernning Tranzakt tahlil (TA) nazariyasi shaxslararo muloqot va kommunikativ strategiyalarni chuqur tushunishga yordam beradi. Ego holatlari (Ota, Voyaga yetgan, Bola) orqali inson xatti-harakatlari tahlil qilinadi, bu pedagog va psixologlarga konfliktlarni oldini olish va konstruktiv javob berishni o‘rgatadi.

Karpmenning Drama Triangle modeli esa bulling jarayonidagi rollarni — jabrlanuvchi, agressor va qutqaruvchi — aniqlash va ularning o‘zaro dinamikasini tahlil qilish imkonini beradi. Model shuni ko‘rsatadiki, shaxslar konflikt davomida bir-biriga o‘tishi mumkin, va bu holatlarni anglash muloqotni boshqarish va psixologik yordam ko‘rsatishda muhimdir. Masalan, jabrlanuvchi ba’zan agressorga aylanadi yoki qutqaruvchi o‘zini jabrlanuvchi sifatida his qiladi.

3. Konflikt va bullingni oldini olish bosqichlari

Bulling jarayoni odatda quyidagi bosqichlardan o‘tadi:

1. Boshlang‘ich (provokatsiya) – agressor kichik tajovuz yoki tahqirlash harakatlarini boshlaydi.

2. Rivojlanish (escalation) – konflikt kuchayadi, jabrlanuvchi stress va qo‘rquvni sezadi, qutqaruvchi aralashadi.

3. Krizis (climax) – jismoniy yoki psixologik zo‘ravonlik maksimal darajada.

4. Yakuniy bosqich (resolution / stalemate) – konflikt tugaydi, lekin psixologik izlar saqlanadi; profilaktika va reabilitatsiya ishlarining roli kuchayadi.

4. Ilmiy statistikalar va samaradorlik

Global tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki:

- Antibulling va psixologik profilaktika tadbirlarini muntazam o'tkazgan maktablarda bullying holatlari 30–50% ga kamaygan.
- Trening va interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini 40% ga oshiradi va empatiya darajasini sezilarli yaxshilaydi.
- Ota-onalar va pedagoglarni jalb qilgan profilaktik dasturlar natijasida bolalarning ruhiy barqarorligi va o'zini himoya qilish qobiliyati sezilarli darajada yaxshilanadi.

5. Amaliy tavsiyalar

- Maktablar va maktabgacha ta'lim muassasalarida yosh guruhiga mos dasturlar joriy etilsin.
- Pedagoglar va psixologlar Tranzakt tahlil va Karpmen modeli asosida treninglar o'tkazsin, shaxslararo muloqot va konfliktlarni konstruktiv boshqarishni o'rgatsin.
- Antibulling kuni va interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarda empatiya, muloqot madaniyati va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirsin.
- Ota-onalar va jamiyat vakillarini jalb qilish orqali bolalarni zo'ravonlikdan himoya qilishning samarali tizimi yaratilishi lozim.

Zo'ravonlikni oldini olish va psixologik profilaktika kompleks va tizimli yondashuvni talab qiladi. Yosh guruhiga mos dasturlar, psixologik treninglar, shaxslararo muloqot nazariyalari (TA va Drama Triangle) va profilaktik tadbirlar birgalikda qo'llanganda, bolalarning ruhiy salomatligi mustahkamlanadi, ijtimoiy ko'nikmalari rivojlantiriladi va xavfsiz ta'lim muhitini yaratish mumkin bo'ladi. Shu tarzda, pedagogik va psixologik amaliyotda samarali yondashuv bolalarga nisbatan zo'ravonlikni kamaytirish va ularning ijtimoiy, emotsional rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Olalarga nisbatan zo'ravonlik bugungi kunda global muammo sifatida e'tiborga olinadi va uning oldini olish, shuningdek, psixologik oqibatlarini kamaytirish ta'lim tizimi va jamiyatning asosiy vazifalaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlik nafaqat bolaning psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi, balki uning ijtimoiy moslashuvi, o'zini anglashi va muloqot madaniyatini shakllantirish jarayoniga ham to'sqinlik qiladi. Zo'ravonlikning psixologik sabablari murakkab bo'lib, ular oilaviy muhit, shaxsiy psixologik xususiyatlar, ijtimoiy munosabatlar va konfliktlarga moyillik bilan chambarchas bog'liq. Shu bilan birga, zo'ravonlikning oqibatlari - depressiya, past o'zini baholash, stress va ijtimoiy izolyatsiya - bolaning rivojlanishi uchun jiddiy xavf tug'diradi.

Ilmiy-amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlikni oldini olishda yosh guruhlariga moslashtirilgan dasturlar muhim ahamiyatga ega. Kichik sinf o'quvchilari uchun o'yinli topshiriqlar, rolli o'yinlar va interaktiv mashg'ulotlar orqali empatiya, do'stlik va hurmat ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Yuqori sinflar uchun esa chuqurroq treninglar, case-study va guruh muhokamalari yordamida muloqot,

konfliktni hal etish va liderlik qobiliyatlarini shakllantirish samarali bo'ladi. Shu bilan birga, ota-onalar va pedagoglar bilan hamkorlik, psixologik konsultatsiyalar va jamiyat asosidagi qo'llab-quvvatlash tizimi profilaktik ishlarning barqaror natija berishini ta'minlaydi.

E. Bernning Tranzakt tahlil (TA) nazariyasi va Karpmenning Drama Triangle modeli shaxslararo muloqot va kommunikativ strategiyalarni tushunishda samarali vositalar sifatida namoyon bo'ladi. TA nazariyasi ego holatlari (Ota, Voyaga yetgan, Bola) orqali insonning shaxsiy va ijtimoiy xatti-harakatlarini tahlil qilish imkonini beradi, bu esa pedagog va psixologlarga muloqot jarayonini konstruktiv boshqarish va konfliktlarni oldini olish imkonini yaratadi. Karpmen modeli esa bulling jarayonidagi jabrlanuvchi, agressor va qutqaruvchi rollarini aniqlash, ularning o'zaro dinamikasini tushunish va konflikt bosqichlarini tahlil qilishga yordam beradi. Ikkala yondashuv ham psixologik profilaktika, muloqot madaniyatini shakllantirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Shuningdek, ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, antibulling tadbirlarini muntazam o'tkazish va psixologik qo'llab-quvvatlashni yo'lga qo'yish orqali zo'ravonlik holatlari 30–50% ga kamayadi, o'quvchilarning emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvi sezilarli darajada oshadi. Shu sababli bolalarni zo'ravonlikdan himoya qilish va psixologik profilaktika individual, pedagogik va jamiyat asosidagi yondashuvlar orqali amalga oshirilishi lozim.

Bir so'z bilan aytganda, bolalarga nisbatan zo'ravonlikni kamaytirish va uning psixologik oqibatlarini bartaraf etish kompleks va tizimli jarayon bo'lib, unda yosh guruhiga mos dasturlar, psixologik treninglar, shaxslararo muloqot nazariyalari (TA va Drama Triangle) va profilaktik tadbirlar birgalikda qo'llaniladi. Bu yondashuv bolalarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish va xavfsiz, qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

1.2.2-jadval

Bo'lim / Mavzu	Asosiy mazmun	Amaliy ahamiyati / Tavsiyalar	Statistikalar / Misollar
1. Zo'ravonlik tushunchasi va psixologik sabablari	Bolalarga nisbatan zo'ravonlik – jismoniy, psixologik va ijtimoiy zarar yetkazuvchi harakatlar. Sabablari: oilaviy muhit, shaxsiy psixologik xususiyatlar, ijtimoiy ta'sir, konfliktga moyillik.	Zo'ravonlik sabablarini aniqlash pedagoglar va psixologlarga profilaktika strategiyalarini ishlab chiqishda yordam beradi.	Tadqiqotlar: Bolalarning 30–40%i maktabda turli shakldagi bullingga uchraydi (UNICEF, WHO).
2. Zo'ravonlik turlari va omillari	Turlari: jismoniy, psixologik, ijtimoiy,	Zo'ravonlikning turini va sabablarini	Jismoniy zo'ravonlik holatlari yuqori sinf

	kiberbullyng. Psixologik va ijtimoiy omillar: e'tibor yetishmasligi, oilaviy stress, do'stlar ta'siri, shaxsiy xususiyatlar.	aniqlash, unga mos profilaktik choralarni belgilash.	o'quvchilari orasida 25–30% ni tashkil qiladi; psixologik tahqirlash – 35–40%.
3. O'quvchilarning shaxsiy psixologik xususiyatlari va konfliktga moyilligi	Shaxsiy xususiyatlar: impulsivlik, o'zini nazorat qilish qobiliyati, ijtimoiy ko'nikmalar. Konfliktga moyillik: agressivlik, passivlik, murosa qilish qobiliyati.	Individual monitoring, psixologik testlar orqali konfliktga moyil o'quvchilarni aniqlash va ularga maxsus treninglar o'tkazish.	Tadqiqot: Konfliktga moyil o'quvchilar 12–15% maktab guruhida kuzatiladi.
4. Zo'ravonlikning psixologik oqibatlari	Stress, depressiya, xavotir, past o'zini baholash, ijtimoiy izolyatsiya, maktabdan qochish.	Psixologik yordam va individual konsultatsiyalar zarur.	Tadqiqotlar: Bullingga uchragan bolalarning 35%i depressiya simptomlariga ega bo'lgan.
5. Yosh guruhlariga mos dastur	Kichik sinflar (7–10 yosh): o'yinli topshiriqlar, rolli o'yinlar, interaktiv mashqlar. Yuqori sinflar (11–16 yosh): case-study, guruh muhokamasi, chuqur treninglar.	Empatiya, do'stlik, hurmat va konfliktni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.	Antibullying mashg'ulotlar o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini 40% ga oshiradi; bullying holatlari 30–50% kamayadi.
6. E. Bernning Tranzakt tahlil nazariyasi (TA)	Ego holatlari: Ota (Parent), Voyaga yetgan (Adult), Bola (Child). Shaxslararo tranzaksiyalarni tahlil qilish orqali muloqot va konfliktni tushunish.	Konfliktlarni konstruktiv boshqarish, pedagog va psixologlarga muloqot strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.	TA asosida treninglar o'quvchilarda konfliktni hal qilish va empatiya ko'nikmalarini 35–45% oshiradi.
7. Karpmenning Drama Triangle modeli	Bullying ishtirokchilari rollari: Jabrlanuvchi, Agressor, Qutqaruvchi. Konflikt bosqichlari: boshlang'ich, rivojlanish, krizis, yakuniy bosqich.	Bullying jarayonini tahlil qilish, rollarni aniqlash va konstruktiv strategiyalarni ishlab chiqish.	Tadqiqot: Drama Triangle asosida antibullying mashg'ulotlar bilan bullying holatlari 40% kamaygan.
8. Psixologik profilaktika va antibullying tadbirlari	Individual suhbatlar, guruh mashg'ulotlari, antibullying kunlari, treninglar, ota-onalar bilan hamkorlik.	Bolalarni zo'ravonlikdan himoya qilish, psixologik barqarorlikni oshirish va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish.	Tadqiqot: Antibullying dasturlari orqali o'quvchilarning ruhiy barqarorligi va empatiya darajasi sezilarli darajada oshgan (35–50%).

1.3-MODUL. TA'LIM NAZARIYALARI VA ULARNING AMALIYOTGA TATBIQI

1-mavzu. Bolaning ta'lim olishi va rivojlanishi haqidagi nazariyalar mazmun-mohiyati

Mashg'ulotning texnologik xaritasi

O'quv bloki	I. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish				
O'quv modul	1.3. Ta'lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi				
Mavzu	1. Bolaning ta'lim olishi va rivojlanishi haqidagi nazariyalar mazmun-mohiyati				
Davomiyligi	80 daqqa				
Mashg'ulotning maqsadi	<ul style="list-style-type: none"> ❖ O'rganishning 4 ta asosiy nazariyasining mazmun mohiyatini aniqlash ❖ O'qitishning ma'lum bir belgilangan amaliyotlari bilan o'rganish nazariyalari o'rtasidagi bog'liqlikni anglash ko'nikmalarini hosil qilish ❖ O'z kundalik faoliyatlarini qayd qilib borish orqali o'qib o'rganishning samarali muhitini yaratishda o'rganish tamoyillarining rolini tushunishni namoyish qila olish ko'nikmalarini mustahkamlash 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mashg'ulotning dolzarbligini asoslab berish	5	Suhbat, tushuntirish	2- va 3-slayd	O'qituvchilar mashg'ulotga tayyor bo'lishadi.
2. Kirish mashqi (Muzyorar)	- O'rganish nima? O'qituvchilarning <i>ta'lim olish-o'rganish hamda ta'lim berish-o'rgatish</i> haqidagi qarashlari ularning o'qitishga bo'lgan yondashuviga qay darajada ta'sir ko'rsatishi haqida fikr-mulohaza bildirishlari va fikrlarini asoslab berish uchun imkoniyat yaratish. -	10	Muammoli vaziyat yaratish, muhokama	4-slayd	Mavzuga munosabati va mazmuniga qiziqish uyg'onadi va ishtirok etishga rag'batlanadi.

3. Nazariy qism Interactive ma'ruza	Asosiy ta'lim nazariyalari va asoschilari haqida qisqacha ma'lumot berish. Slaydlar yordamida mavzuni ochib berish uchun quyidagi savollardan foydalanish: Rasmda tasvirlangan olimlar kim? Ular insonni ta'lim olishi bo'yicha qanday g'oyalarni ilgari surganligini bilasizmi yoki eslay olasizmi? Ta'lim nazariyalari tushunchasi qanday ma'noni anglatadi?	15	Taqdimot, ko'rgazm ali tushuntirish	5-10-slaydlar	O'qituvchilar asosiy ta'lim nazariyalari mazmun-mohiyatini nazariy jihatdan o'rganadi.
4. Amaliy mashg'ulot "Jigsaw" o'qish mashqi	Amaliy mashg'ulot jarayoni: - Ishtirokchilarni mavzu bo'yicha kengroq ma'lumot olishlariga imkon yaratish uchun 4 ta guruhga ajratish: 1-gr. - Bixeviorizm 2-gr - Kognitivizm 3-gr - Konstruktivizm 4-gr -Ijtimoiy-madaniy nazariya - asosiy ta'lim nazariyalari bo'yicha ma'lumot beruvchi matn bilan ishlash; - har bir guruh o'z guruhida matnni o'qib, asosiy tushunchalar va g'oyalarni aniqlab, tahlil qiladilar - guruh taqdimoti: ma'lumotlar va	30	Kichik guruhda ishlash, Hamkorlikda ishlash, Tanqidiy fikrlash	1A, 1B, 1C va 1D tarqatmalar	O'qituvchilarda tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash va o'z fikrini asoslash bo'yicha amaliy ko'nikmalar hosil qilishlariga imkon yaratiladi.

	vaziyatlarni muhokama qilish				
5. Taqqoslash mashqi	Asosiy ta'lim nazariyalarini amaliyotga samarali tatbiq etish yo'llarini yanada aniqlashtirish uchun sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlari bilan tanishib, ularga mos nazariyalarni taqqoslash va fikrini asoslash bo'yicha fikr-mulohazalar olish	10	Suhbat, muhokama, tahlil	2-tarqatma	O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.

Darsda foydalaniladigan tarqatma materiallar Ilovalar

1 - Tarqatma (1-ilova)

1.1 A tarqatma Bixeviorizm material.

Bixeviorizm psixologiyaga oid nazariya bo'lib, unga ko'ra xulq-atvor bu tashqi muhitdan keluvchi stimulga aks-ta'sir, javob hisoblanadi va o'rganish stimul va aks ta'sir o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir.

Bixeviorizm nazariyasi emotsional xulq-atvordan ko'ra ko'proq kuzatish va o'lchash mumkin bo'lgan xulq-atvorlarga asoslanadi. Bu nazariyada o'rganuvchilarning o'y-fikri, kechinma va hissiyotlari inobatga olinmaydi.

Ushbu psixologiyaga oid nazariyaning eng muhim namoyondolari quyidagilar:

Jon Uotson: Nazariyaning asoschisi. Unga ko'ra xulq-atvor egallanishi (o'rganish) mumkin va uni boshqarish mumkin.

Burrus Skinner: Struktural bixiveiorist olim bo'lib, u bixeviorizm nazariyasiga operant shartlanganlik tushunchasini kiritgan. Bunda Skinner xulq-atvorni kuchaytirish va kamaytirishda jazolash va rag'batlantirishni qo'llash g'oyasini ilgari suradi.

Ivan Pavlov: Kuchuk (it) lar bilan ularning xulq-atvorini shakllantirish ya'ni shartli refleksi shakllantirish ustida tajribalar olib borgan mashhur psixolog. U o'z tajribasida kuchuklarda ovqat berishdan oldin qo'ng'iroq chalish orqali so'lak ajralishini kuzatib, keyinchalik qo'ng'iroq chalinganda kuchuklarda avtomatik tarzda so'lak ajralishi refleksi sifatida shakllanishini ko'rsatib bergan.

Bixeviorizm nazariyasi tashqi xulq atvorga haddan ziyod urg'u berib, kognitiv jarayonlar va hissiyotlarni chetga surib qo'yganligi uchun ko'plab tanqidlarga uchragan bo'lsada, ta'lim jarayonida to'g'ridan-to'g'ri o'qitish va kichik bo'laklarga bo'lingan topshiriqlar yordamida undan keyin bajariladigan amallarni kuchaytirish orqali ko'nikmalarni rivojlantirish singari o'qitish metodlarining asosida ushbu nazariyaning tamoyil va tushunchalari yotadi. Ushbu nazariyani tanqid qiluvchilar yana bu nazariyaga xaddan ziyod tayanish ichki motivatsiyadan ko'ra tashqi motivatsiyani rag'batlantirishga yetaklashi mumkinligini ta'kidlashadi. Tanqidchilarga ko'ra ushbu nazariya ijodkorlik va tanqidiy fikrlash talab qilinadigan murakkab o'qib-o'rganish topshiriqlari o'quvchilar tomonidan qay tarzda egallanishini tushuntirib bera olmaydi va ularga nisbatan ushbu nazariyani qo'llab bo'lmaydi.

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

- O'yin elementlarini o'zida mujassam etgan ta'limiy elektron dasturlar ushbu nazariyaga qanday bog'langan? - -- Sizningcha bu jarayonda ushbu nazariyaning tamoyillari va tushunchalari qay darajada aks etadi?

1.1 B tarqatma Kognitivizm material.

Kognitivizm nazariyasi inson miyasi ma'lumotlarga ishlov beruvchi, saqlovchi va qayta ishlovchi kompyuter singari ishlaydi degan qarash ustiga qurilgan o'rganish nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariya o'rganuvchilar qanday fikrlashi, anglashi, esda saqlab qolishi va muammolarni yechishini tushuntirishga qaratilgan.

Kompyuterlardagi ma'lumotlarga ishlov berish jarayonlari kabi, kognitivizm quyidagi uchta asosiy bosqichlarni ajratib ko'rsatadi: kodlash (ma'lumotni qabul qilish), saqlash (ma'lumotlarga ishlov berish, tashkillashtirish va xotirada saqlash) va qayta foydalanish (kerak bo'lganda ma'lumotlarga murojaat qilish).

Kognitivizmga ko'ra o'rganish o'z ichiga yaratish, o'zgartirishlar kiritish va mustahkamlash sxemalari, ya'ni ma'lumotlarni tashkillashtiruvchi va talqin qiluvchi

mental tuzilmalarni, oladi. Ushbu nazariya, shuningdek “Kognitiv yuklama nazariyasi”ga e’tibor qaratib, ushbu nazariyaga ko’ra bo’lsa, inson miyasining ma’lumotlarga ishlov berish imkoniyatlari cheklangan bo’ladi. Ushbu nazariyadagi yana bir asosiy tushuncha “Metakognitivizm” tushunchasi hisoblanadi. Bu tushuncha, oddiy qilib tushuntirganda, o’ylash haqida o’ylash bo’lib, ya’ni shaxsning o’z fikrlash jarayonlari haqida xabardor bo’lishini anglatadi.

Kognitivizm xotiraning vazifalarini ham ajratib ko’rsatadi va xotirani qisqa muddatli (QMX – ma’lumotni vaqtincha saqlash) va uzoq muddatli (UMX – ma’lumotni doimiy saqlash) xotira turlariga ajratadi.

Ushbu o’rganish nazariyasining ikki eng muhim namoyondalari:

Jan Piaje: Mental sxemalar, ma’lumotlarni tashkillashtiruvchi va talqin qiluvchi mental strukturalarni tadqiq qilgan olim.

Jon Sveller: Kognitiv yuklama nazariyasini yaratgan psixolog olim. Sveller shuningdek o’qitishni yaxshilashga mo’ljallangan trening yo’riqnomalarini yaratgan.

Ma’lumotlarni, ularga samarali ishlov berish uchun bo’laklarga bo’lgan holda tashkillashtirish, tushunchalar va voqea-hodisalar o’rtasidagi o’zaro bog’liqliklarga aniqlik kiritish uchun vizual vositalardan foydalanish, o’quvchilarni o’rganganlari haqida tushuncha hosil bo’lganligiga baho berish va biron bir muammoning yechimiga qay tarzda erishganliklarini tushuntirib berishni so’rash ushbu nazariyaning auditoriyada, o’quv jarayonida qo’llanilishiga misol bo’la oladi.

Ushbu nazariya tanqidga uchragan ikkita asosiy yo’nalish bu uning individual o’rganish jarayonlariga asosiy e’tiborni qaratishi hamda inson miyasi ishlashini haddan tashqari soddalashtirib yuborgan holda o’rganish jarayonda hissiyotlar va madaniy ta’sirlarning inobatga olinmasligida hisoblanadi.

Yanada chuqurroq o’rganish va tahlil qilish uchun savollar:

Inson miyasini qanchalik kompyuterga o’xshatish mumkin?

O’rganish jarayonida hissiyotlar, ijtimoiy va madaniy ta’sirlarning roli qanday?

1.1 C tarqatma Konstruktivizm material.

Konstruktivizm nazariyasi o’rganish jarayonida o’rganuvchilarning faol rolga asosiy e’tiborni qaratib, unga ko’ra o’rganuvchilar o’z tajribalari va o’zaro muloqotlari orqali dunyo, ularni o’rab turgan muhit haqidagi tushunchalarini “quradi”lar (Construct ingliz tilidan tarjima qilinganda “qurmoq”). Mazkur nazariya bilimlar passiv holda o’zlashtirilmasligi aksincha bilimlar bu o’rganuvchilarning g’oyalar, tajriba va o’zga shaxslar bilan faol o’zaro aloqasi natijasida qurilishiga urg’u beradi.

Ushbu o’rganish nazariyasining ikki eng muhim namoyondalari:

Jan Piaje: Kognitiv rivojlanishning turli bosqichlari (sensiromotor, preoperatsion, konkret operatsion va formal operatsion bosqichlar)ni tadqiq qilgan va ularni tavsiflab bergan kognitiv konstruktivist olim.

Piaje shuningdek o'rganuvchilar bilimlarini tashkillashtirishda foydalanadigan mental tuzilmalar: assimilyatsiya va akkomodatsiyani tadqiq qilgan. Assimilyatsiya bu shaxslar allaqachon egallagan mental tuzilmalarga yangi ma'lumotni kiritish bo'lib, Piaje buni "mavjud sxema" deb aytaydi. Akkomodatsiya bo'lsa o'sha mavjud sxemalarga o'zgartirish kiritish orqali ularning tarkibiga yangi ma'lumotlarni singdirish jarayoni hisoblanadi.

Lev Vigotskiy: O'rganish jarayonida o'zaro muloqot va madaniyatning roliga urg'u bergan ijtimoiy konstruktivist olim hisoblanadi. Vigotskiy "Proksimal rivojlanish zonasi" tushunchasini tadqiq qilib, ushbu tushuncha o'rganuvchi mustaqil bajara olishi mumkin bo'lgan va kimningdir yo'l-yo'rig'i bilan qilishi mumkinligi o'rtasidagi bo'shliqqa nisbatan ishlatiladi. Ushbu tushuncha o'qituvchining mediator va qo'llab-quvvatlovchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sifatidagi vazifasiga urg'u beradi. Ushbu tushuncha bilan bog'langan holda Vigotskiy "havozalash" tushunchasini ishlab chiqadi va ilgari suradi. Bu g'oyaga ko'ra "havozalash"da yo'l yo'riq va ko'rsatma o'quvchi biron bir narsani bajarishda mustaqillikka erishmaguncha taqdim etiladi va sekin-asta kamaytirib boriladi.

O'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim va muammoga asoslangan ta'lim yondashuvlari konstruktivizm nazariyasi ustiga qurilgan yondashuvlar hisoblanadi.

Ushbu nazariyaga nisbatan bo'lgan tanqidga ko'ra, uni amalga oshirish ko'p vaqt talab qiladi va amaliyotda samarali bo'lishi uchun ko'p resurs va mohirona o'qitish amaliyotini talab qiladi. Ushbu nazariya tanqidga uchragan ikkita asosiy yo'nalish bu uning individual o'rganish jarayonlariga asosiy e'tiborni qaratishi hamda inson miyasi ishlashini haddan tashqari soddalashtirib yuborgan holda o'rganish jarayonda hissiyotlar va madaniy ta'sirlarning inobatga olinmasligida hisoblanadi.

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

Piaje va Vigotskiylarning g'oya va qarashlari bir-biri bilan qanday bog'langan? Piaje va Vigotskiyning qarashlarida o'qituvchining roli qanchalik o'xshash?

Vigotskiy, shuningdek ijtimoiy-madaniy nazariyaning ham namoyondasi hisoblanadi. Ijtimoiy-madaniya nazariya "ekspertlari" bilan uchrashganda ushbu nazariyalar o'rtasidagi o'xshashliklar haqida bilib olasiz.

1.1 D. tarqatma O'rganishning ijtimoiy-madaniy nazariyasi material.

O'rganishning ijtimoiy-madaniy nazariyasi o'rganish va kognitiv rivojlanishda ijtimoiy muloqot va madaniyatning o'rniga urg'u beradi. Ushbu nazariya o'rganish bu ijtimoiy jarayon degan qarash asosiga qurilgan. Shuning uchun ham til, san'at va madaniy me'yorlar kabi madaniy vositalar bizning fikrlashimiz va o'rganishimiz usullarini belgilab beradi. Ushbu nazariyaning muhim namoyondalari quyidagilar:

Lev Vigotskiy: O'rganuvchi va ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'liqlikni o'rgangan psixolog olim. Vigotskiy o'z ishlarida o'rganuvchilarning "o'z-o'zi bilan gaplashishi" yoki "ichki nutqi" (yosh bolalarning o'ziga o'zi gapirishi) va ijtimoiy aloqa o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratadi. U "Proksimal rivojlanish zonasi" tushunchasini fanga kiritib, ushbu tushuncha o'rganuvchi mustaqil bajara olishi mumkin bo'lgan va kimningdir yo'l-yo'rig'i bilan qilishi mumkinligi o'rtasidagi bo'shliqqa nisbatan ishlatiladi. Bu tushuncha shuningdek o'qituvchining mediator va qo'llab-quvvatlovchi sifatidagi rolga urg'u beradi.

Jerom Bruner: Bruner "havoza lash" tushunchasini ishlab chiqqan bo'lib, ushbu tushuncha Vigotskiyning "Proksimal rivojlanish zonasi" tushunchasiga asoslangan. Bruner shuningdek "spiral o'quv reja" g'oyasini ham yaratgan bo'lib, bu o'quv reja g'oyasiga ko'ra o'qitiladigan tushuncha va g'oyalar o'quv jarayoni davomida qayta-qayta o'tiladi va tobora murakkablashib boradi. Bruner o'z ishlarida, shuningdek o'qib-o'rganishda qiziquvchanlik va kashf qilishning muhim o'rin tutishiga alohida e'tibor qaratgan.

Aleksandr Luria: Vigotskiyning izdoshi bo'lib, u bilan yaqindan hamkorlikda ishlagan. Luria o'z ishlarida madaniyat va neyropsixologiya o'rtasidagi o'zaro kesishuv nuqtalarini tadqiq qiladi va buni biologiya, miya haqidagi ilmiy qarashlarni madaniy vositalar yordamida o'rganish tamoyillariga bog'lagan holda amalga oshiradi.

Hamkorlikda ishlash, "havoza lash", o'qitish va o'rganishda dialog va muhokamalardan foydalanish hamda tengdoshlarning o'zaro bir-biriga o'rgatishi kabi metod va yondashuvlar mazkur nazariyaning amaliyotda aks etishiga misol bo'ladi.

Ushbu nazariyaga nisbatan bildirilgan tanqidlar sirasiga "havoza lash"ning haddan ziyod bo'lishi o'quvchilarning mustaqil bo'lib shakllanishiga to'sqinlik qilishi mumkinligi hamda hamma o'rganuvchilar ham hamkorlikda ishlashdan foyda ko'rmasligida hisoblanadi.

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

Raqamli vositalar o‘qib o‘rganishni qo‘llab quvvatlovchi va hamkorikda ishlashni qo‘llab-quvvatlovchi madaniy vosita sifatida qanchalik foydali bo‘lishi mumkin?

Turli fanlarni o‘qitishda o‘qituvchilar madaniy o‘ziga xos qanday vosita va texnikalarni dars jarayonida qo‘llashi mumkin?

Vigotskiy, shuningdek Konstruktivizm nazariyasning ham namoyondasi hisoblanadi. Ushbu mavzu bo‘yicha “ekspertlar” guruhi bilan uchrashganda uning qaysi qarashlari va g‘oyalari ikkita nazariyaga qanday ta’sir o‘tkazganini bilib olasiz.

2 – Tarqatma material. Taqqoslash mashqi

Quyida berilgan sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlarida qaysi o‘rganish nazariyalari aks etgan?

Sinfda bajariladigan faoliyat turlari va mashqlar	O‘rganish nazariyalari
O‘tilajak mavzuni qismlarga bo‘lib o‘qitish	
Tadqiq qilish va kashf etishni rag‘batlantiruvchi topshiriqlar	
O‘qituvchilarning o‘quvchilar bajarishi kerak bo‘lgan strategiyalarni modellashtirishi (namuna tarzida ko‘rsatishi) va o‘quvchilarning o‘qituvchilar orqasidan qaytarishi	
Ilgari o‘zlashtirilgan bilimlarni faollashtirish	
Mashq qilish va takrorlash	
Savollar qo‘yish va ularga javob izlashga asoslangan yondashuvlar	
Havozalash strategiyalar va texnikalari	
Rag‘bat va oqibatlar keltirilgan aniq belgilangan tartib-qoidalarini belgilash	

2 – Tarqatma material. Taqqoslash mashqi

Quyida berilgan sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlarida qaysi o‘rganish nazariyalari aks etgan?

Tavsiya etilgan javoblar

Sinfda bajariladigan faoliyat turlari va mashqlar	O'rganish nazariyalari
O'tilajak mavzuni qismlarga bo'lib o'qitish	Kognitivizm
Tadqiq qilish va kashf etishni rag'batlantiruvchi topshiriqlar	Konstruktivizm
O'qituvchilarning o'quvchilar bajarishi kerak bo'lgan strategiyalarni modellashtirishi (namuna tarzida ko'rsatishi) va o'quvchilarning o'qituvchilar orqasidan qaytarishi	Ijtimoiy madaniy nazariya
Ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni faollashtirish	Kognitivizm
Mashq qilish va takrorlash	Bixeviorizm
Savollar qo'yish va ularga javob izlashga asoslangan yondashuvlar	Konstruktivizm
Havozalash strategiyalar va texnikalari	Ijtimoiy madaniy nazariya
Rag'bat va oqibatlar keltirilgan aniq belgilangan tartib-qoidalarini belgilash	Bixeviorizm

O'qituvchilarning o'rganish haqidagi qarash va e'tiqodlari ularning o'qitishga bo'lgan yondashuviga qanchalik ta'sir ko'rsatishi, o'rganish haqidagi asosiy nazariyalar haqidagi bilim o'quv jarayonini tashkillashtirishni qanchalik asoslab berishi ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil sanaladi. Har bir inson biror nima haqida ma'lumot olishda albatta ehtiyojlariga asoslanadi. Shu sababli ham ***Men kim, qayerdaman va nima uchun bu yerdaman?*** savollariga javob olishni maqsad qilmog'i muhimdir. **(1-slayd).**

O'rganish nazariyalarini tahlil qilish umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun mustahkam nazariy fundament yaratib ularga o'quvchilar qay yo'sinda o'rganishlarini tushunish va shundan kelib chiqqan holda o'qitishni yanada samaraliroq tashkil qilish imkoniyatini beradi. O'rganish haqidagi o'z qarashlari va ushbu qarashlar ularning o'qitish faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatishini tadqiq qilish orqali o'qituvchilar ta'lim berish faoliyatiga aslida nimalar shakl berishini va o'quvchilarning chuqurroq bilim olishlarini hamda jarayonda yanada faol va samaraliroq ishtirok etishini ta'minlashda qanday strategiyalarni qo'llash mumkinligini tushunib **(2-slayd).**

Bixeviorizm nazariyasi bo'yicha bir necha dunyo olimlari fikr bildirgan bo'lsalar-da, ushbu nazariyaning asoschisi amerikalik psixolog Jon Brodes Uotson (1878–1958) hisoblanadi. Bixeviorizm 1900-yillarda vujudga kelgan bo'lib, ta'lim sohasida insonlar takrorlash va rag'batlantirish orqali ilm o'rganishadi degan g'oyaga asoslangan.

Ivan Petrovich Pavlov (1849-1936) rus va sovet olimi, fiziolog, vivisektor, oliy asab faoliyati fanining, fiziologik maktabning yaratuvchisi; 1904-yilda "hazm qilish fiziologiyasi bo'yicha ilmiy ishi uchun" Nobel mukofoti laureati, Imperator fanlar akademiyasining akademigi, Davlat maslahatchisi vazifasini bajaruvchi bo'lgan. Uotson va Ivan Pavlov kuzatish va o'lchash mumkin bo'lgan hodisalarga e'tibor qaratganlar. Pavlovning mashhur tajribasiga ko'ra itlarni kuzatar ekan, itlar qo'ng'iroq chalinishi bilan ovqat berilishini sezishgan va so'lak bezlari ishga tushganini ko'rgan. Vaqt o'tgan sayin qo'ng'iroq chalinsa, ovqatni ko'rmasa ham, itlarda so'lak ajralishi ma'lum bo'lgan. Bu tajribadan xulosa qilib, jonzotlarning murakkab amallari ham rag'bat-javob tariqasida amalga oshirilishini ilgari surgan.

Sinfda ta'lim jarayoniga bu nazariyaning tatbiq etilishiga takrorlash, yod olish, avtomatik tarzda bajariladigan mashqlar kiradi.

Bixeviorizm nazariyasining yana birnamoyondalaridan biri Berres Frederik Skinner (1904-1990) Pavlovning shartli va shartsiz reflekslar haqidagi fikrlarni yanada rivojlantirib, operant hatti-harakat g'oyasini ilgari surgan. Ushbu nazariyaga binoan, jonzotlarning xatti-harakatlarini rag'batlantirish va jazolash orqali boshqarish mumkin. Rag'batlantirish va jazolash, o'z navbatida, ijobiy va salbiy rag'batlantirish va jazolashga bo'linadi.

Psixolog va pedagoglar kuzatiladigan xatti-harakatlardan o'ylash, fikrlash, muammoni hal qilish, ma'lumotlarni qayta ishlash kabi mukammal kognitiv jarayonlarga e'tibor qaratdilar (Snelbeker, 1983). O'quv jarayonida xotira katta rol o'ynaydi.

O'qituvchilar o'quvchilarga optimal usullar orqali ma'lumotlarni xotirada saqlash va qayta ishlashni o'rgatishlari kerak. O'qituvchi o'quvchilarga o'zlarini boshqarish, maqsadlar qo'yish, o'z ilm uslublarini anglash (masalan, vizual, audial, kinestet) kabi metakognitiv ko'nikmalarni ham shakllantirishga mas'uldir. Blum taksonomiyasiga ko'ra, o'qituvchilar o'quvchilarning nafaqat fikrlashning quyi darajalari (bilish, tushunish, tatbiq etish), balki yuqori darajalari (tahlil qilish, baholash, yaratish)ga qaratilgan savollar, vazifalarni berishlari kerak.

Benjamin Blum ta'lim maqsadlarini kognitiv, affektiv va psixomotor deb nomlanuvchi uchta sohaga ajratdi. Kognitiv (bilmoq, anglamoq, tushunmoq va fikrlamoq) soha bu bilim, tushunish va tanqidiy fikrlashga xizmat qiladi. Bilim sohasi ma'lumotlar bilan tanishish, ularni yodlashdan tortib, olingan ma'lumotlar yordamida muammolarni hal qilishgacha bo'lgan jarayonni o'z ichiga oladi. Affektiv soha his-

tuyg'ular bilan bog'liq bo'lib, affektiv sohaning asosiy maqsadi atrofdagi dunyo hodisalariga hissiy munosabatni shakllantirishdan iboratdir.

“Taksonomiya” – bu biror narsani ierarxik tartib (pastdan yuqoriga qarab) da joylashtirish prinsipi degan ma’noni bildiradi. Amerikalik psixolog Benjamin Blum boshchiligidagi Chikago universiteti olimlari ushbu oliy maqsadlar tizimini ishlab chiqishgan. **(5-10 - slayd).**

1.3-MODUL. TA'LIM NAZARIYALARI VA ULARNING AMALIYOTGA TATBIQI

2-mavzu. Ta'lim nazariyalarini bola intellektini rivojlantirish amaliyotiga tatbiqu

Mashg'ulotning texnologik xaritasi

O'quv bloki	I. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish				
O'quv modul	1.3. Ta'lim nazariyalari va ularning amaliyotga tatbiqi				
Mavzu	2. Ta'lim nazariyalarini bola intellektini rivojlantirish amaliyotiga tatbiqi				
Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Blum taksonomiyasi asosida turli xil o'rganish layoqatiga ega bo'lgan o'quvchilarning ehtiyojlariga mos keluvchi o'qitish amaliyotlarini tahlil qilish, baholash va ularni moslashtirish; ❖ O'qitish amaliyotlari va har bir amaliyot ortida turgan “Nimaga? Nima uchun?” degan savollar xususida reflektiv mushohada yuritadi. ❖ O'qitish amaliyotlari samaradorligiga o'rganish nazariyalari nuqtayi nazaridan baho beradi. ❖ O'qitish va o'rganish haqida umumiy qabul qilingan kamida beshta qarash haqida fikr yuritib ularning fakt yoki uydirma ekanligini ajratib oladi. 				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish 1-mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni yodga solish Quyidagi asosiy ta'lim nazariyalariga o'z tushunchangizga ko'ra ta'rif bering? - Bixeviorizm - Kognitivizm - Konstruktivizm - Ijtimoiy-madaniy	10	Bahs-munozara	2- va 3-slayd	Mavzuga munosabati va mazmuniga qiziqish uyg'onadi va ishtirok etishga rag'batlanadi.

2. “Uydirma yoki haqiqat? mashqi	Mashq mazmuni: Taqdimot slaydida berilgan ma'lumotlarni uydirma yoki haqiqat ekanligi haqida ishtirokchilar fikri so'raladi. Har bir tanlovida nimaga asoslanganini izohlab berishi zarurligi uqtiriladi.	10	Aqliy hujum “Ha”, “Yo‘q”	4-slayd	Asosiy ta'lim nazariyalarining amaliyotga tatbiqini tahlil qilish ko'nikmalari hosil bo'ladi
3. Ko'r, fikrla, hayratlan” mashqi	Mashq mazmuni: Blum taksonomiyasi <p>- Ishtirokchilarga quyidagi topshiriq beriladi: Tasvirga qarang va o'ylang Nimani ko'rayapman? O'z kuzatuvlarim asosida nimani talqin qilayapman? Qanday savollar paydo bo'ldi? </p> <p>Ishtirokchilardan har bir bosqich bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bo'lishish so'raladi.</p>	20	Muzyorar , Bahs-munozara	5-slayd	Kuzatish, talqin qilish va fikrlashning ahamiyatini chuqurroq anglash ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

3. Amaliy mashg'ulot topshiriq	Topshiriq mazmuni: O'qituvchilarga o'z mutaxassislik fanlari kesimida O'quv mashg'uloti turini aniqlab, yozishlari -kategoriyalarga ajratishlari - kategoriyalarga ajratishda qanday mezonlarga tayanganligi asoslashlari - ta'limning asosiy nazariyalari bo'yicha tasniflashlari va izoh berishlari so'raladi	30	Muammoni vaziyat yaratish, muhokama	5-slayd	O'z mutaxassislik fanlari kesimida ta'lim nazariyalarini amaliyotga tatbiqi bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladilar
6. Refleksiya va darsni yakunlash	"Chiqish bileti" usuli orqali bugungi dars mashg'ulotidan olgan muhim ma'lumot yoki mashq turi, undan qanday foydalanish yo'li haqida har bir tinglovchi o'z fikrini bildiradi	10	"Chiqish bileti" uslubi Bahs-munozara	6-slayd	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqadi.

Mavzu bo'yicha maliy mashg'ulot topshiriqlari

1-mashq

Uydirma yoki haqiqat?

Quyida berilgan ma'lumotlar haqiqatmi?

1. "Sentenniallar" (1997 va 2012-yillar oralig'ida tug'ilganlar) raqamli texnologiyalar avlodi bo'lib, ular texnologiyalar yordamida yaxshiroq o'rganishadi.
2. Biz miyamizning 10% ni ishlatamiz.

3. Ba'zi insonlarda miyaning o'ng yarim shari faol bo'lib ular ijodiy fikrlovchi bo'ladi. Ayrimlarda bo'lsa miyaning chap yarim shari faol bo'lib, ular ko'proq mantiqiy fikrlovchi bo'ladi.

4. Biz o'qitish uslubi bizning o'rganish uslubimizga mos bo'lsa yaxshi o'rganamiz.

5. Ko'proq uyga vazifa berish o'qib-o'rganishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Haqiqat (faktlar) (Izoh uchun)

1. "Sentenniallar" (1997 va 2012-yillar oralig'ida tug'ilganlar) raqamli texnologiyalar avlodi bo'lib, ular texnologiyalar yordamida yaxshiroq o'rganishadi.

2. Miya faoliyatini turli vositalar yordamida tasvirga tushirish orqali amalga oshirilgan tadqiqotlarga ko'ra biz turli vaqtlarda miyamizning barcha qismlaridan foydalanamiz.

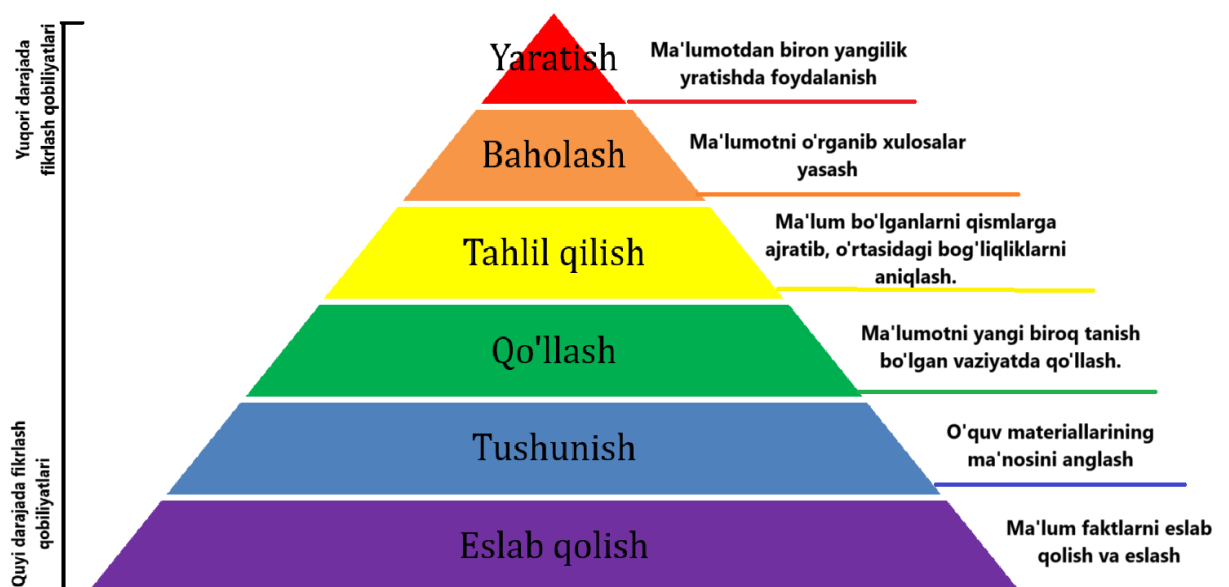
3. Bir miya yarim sharining boshqa yarim sharidan ma'lum ko'nikma va qobiliyat hamda shaxsiy fazilatlar bo'yicha ustunligini ko'rsatuvchi ilmiy dalil mavjud emas. Ko'pchilik kognitiv vazifalarni bajarishda miyaning ikkala qismi ham bir hilda ishlaydi.

4. Bizning o'rganish uslubimizga o'qitish uslubi yoki metodi mos kelsa biz yaxshi o'rganishimiz mumkinligini isbotlovchi bironta kuchli ilmiy dalil mavjud emas. "Afzal ko'riladigan o'rganish uslubi" faqatgina ayrim odamlar biron bir narsani bajarishni, o'qish yoki o'rganishda afzal ko'radigan uslublarinigina ifodalaydi. Biroq tanlangan yoki afzal ko'rilgan o'rganish uslubining ushbu odam uchun eng foydali ekanligini ko'rsatuvchi yoki tasdiqlovchi bironta ilmiy dalil mavjud emas. O'rganish eng samarali bo'lishi uning obyekt va mazmunga nisbatan moslashtirilganida yuz beradi.

5. Uy vazifalarini berishning ta'siri bir nechta faktorlarga bog'liq. Bular fan, o'quvchilarning yoshi va bajarilgan uyga vazifaning sifati kabilardir.

2-mashq

BLUM TAKSONOMIYASI – KOGNITIV MAYDONI (2001)

“Ko‘r – Fikrla – Hayratlan” fikrlash rutinasini Project Zero tomonidan ishlab chiqilgan usul sanaladi va unda kuzatish, talqin qilish va fikrlashning ahamiyatiga urg‘u beriladi. Ushbu fikrlash rutinasini bajarishning quyidagi bosqichlari mavjud:

1. Blum taksonomiyasi rasmini taqdim eting.
2. O‘qituvchilardan ular nimalarni payqaganliklarini so‘rang. O‘qituvchilar bunda hech narsani talqin qilmagan holda faqatgina o‘z kuzatuvlariga diqqatini qaratishlari kerak. O‘qituvchilar nimalarni ko‘rayotganliklarini juftlari bilan muhokama qilishlari yoki quyidagi uchta ustunli tablitsaning birinchi ustuniga qayd qilishlari mumkin.

Ko‘r		
Nimalarni ko‘ryapman (talqinlarsiz)		

3. O‘qituvchilardan berilgan rasm ularni nimalar haqida o‘ylashga chorlayotganini so‘rang. Bunda o‘qituvchilar o‘z kuzatuvlaridan kelib chiquvchi talqinga e‘tibor qaratishi kerak. O‘qituvchilar buni o‘z juftlari bilan muhokama qilishlari yoki quyidagi uchta ustunli tablitsaning ikkinchi ustuniga qayd qilishlari mumkin.

Fikrla	
O‘z kuzatuvlarim asosida nimalarni talqin qilyapman	

4. O‘qituvchilardan endi o‘z kuzatuvlari va talqinlaridan kelib chiqqan holda ularda yana qanday savollar tug‘ilayotganini so‘rang. O‘qituvchilar uchun birinchi marta bu metoddan foydalanganda nimani kuzatgani, talqin qilgani va qanday savollar tug‘ilganligini ajratish biroz mushkul bo‘lishi mumkin. Hayratlanish qismini osonlashtirish uchun o‘qituvchilarga ko‘rganlari va talqinlari asosida ularda yana qanday savollar tug‘ilayotganini, bu savollar keng ma’noga ega bo‘lishi mumkinligini bo‘yicha tushuntirish berish mumkin. O‘qituvchilar buni hamrohlari bilan muhokama qilishi yoki quyidagi tablitsaning uchinchi ustuniga o‘z savollarini yozishlari mumkin.

		Hayratlan Talqindan tashqari kengroq savollar

Yakuniy bosqich sifatida o‘qituvchilar ushbu fikrlash rutinasidagi har bir bosqich bo‘yicha o‘z fikrlari bilan o‘rtoqlashishi mumkin. Trenerlar o‘qituvchilar tomonidan taqdim etilgan ayrim xulosalarini qayd qilib borishi mumkin yoki o‘qituvchilardan o‘zlarining Blum taksonomiyasi haqidagi ilk xulosalarini reflektiv jurnallariga qayd qilib qo‘yishni so‘rashi mumkin.

3-mashq

- berilgan qog'oz parchalarining har biriga guruhingiz bilan kelisgan holda bittadan o'quv mashg'uloti turini yozing; **(3 daqiqa)**

- o'quv mashg'uloti turini faningiz mazmuniga mos tarzda kategoriyalarga ajrating; **(7 daqiqa)**

- kategoriyalarga taqsimlashda qanday mezonlarga asoslanganingizni izohlang; **(10 daqiqa)**

- Taqsimlangan o'quv mashg'uloti turlarini ta'limning asosiy nazariyalari bo'yicha tasniflang. (har bir guruh uchun **2 daqiqadan-10 daqiqa**)

1.4. MODUL. “TA’LIMDA INKLYUZIYA VA EHTIYOJLARGA ASOSLANGAN DIFFERENSIAL YONDASHUV”

1-mavzu. Inklyuziv ta’limning Psixologik-pedagogik va metodologik asoslari

Reja:

1. Inklyuziv ta’limning maqsadi va vazifalari
2. Inklyuziv ta’limning huquqiy asoslari.
3. Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari
4. Differensial ta’lim tushunchasi va mohiyati.

Tayanch soʻz va iboralar: *Inklyuziv ta’lim nogiron shaxslar huquqlari, Pedagoglarning tayyorligi, inklyuziv ta’lim tamoyillari, psixolagiya, metodologiya, Tizimli yondashuv, indevedula yondashuv.*

Mashg'ulotning texnologik xaritasi

O'quv bloki	I. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish
O'quv modul	1.4. modul. “Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o'quv-mavzu rejasi
Mavzu	2. Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari (nazariy)

Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg'ulotning maqsadi	<p>Har bir o'quvchining imkoniyat va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, inklyuziv nazariyalarining mazmun va mohiyatini sodda va turli formatlarda (matn, vizual material, amaliy misollar) o'rgatish.</p> <p>Turli o'quvchilar uchun moslashtirilgan amaliy mashqlar orqali o'rganish nazariyalari va o'qitishning real amaliyotlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish ko'nikmalarini shakllantirish.</p> <p>O'quvchilarning individual ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlovchi usullar bilan kundalik faoliyatni qayd qilishni o'rgatish, shu orqali o'rganish tamoyillarining samarali o'quv muhitidagi rolini tushunishni rivojlantirish.</p>				
Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mashg'ulotning dolzarbligini asoslab berish	5	Suhbat, tushuntirish	1-2-slayd	O'qituvchilar mashg'ulotga tayyor bo'lishadi.
2. Kirish mashqi (Muzyorar)	- inklyuziya ta'lim nima? Mavzuning dolzarbligi haqida qisqa muhokama, - Inklyuziv ta'lim tushunchasi va tarixiy bosqichlari, aniqlashtiruvchi savollar	10	Muz yorar (Bilaman/Bilishni hohlayman/ Bilib oldim (B/BH/B O) diagrammasi,	1.1a tarqatma 3-4-slayd	Mavzuga munosabati va mazmuniga qiziqish uyg'onadi va ishtirok etishga rag'batlanadi.
3. Nazariy qism Interactive ma'ruza	- inklyuziv ta'limning maqsad va vazifalari. Huquqiy asosi. Inklyuziv ta'limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari - Slaydlar bilan tushuntirish Slayd oxiridagi qo'shimcha	30	Taqdimot, ko'rgazmali tushuntirish	5-12-slaydlar (17-16 slaydlar qo'shimcha)	O'qituvchilar asosiy ta'lim nazariyalari mazmun-mohiyatini nazariy jihatdan o'rganadi.

	ma'lumotlar bn ham qisqacha tanishtirish				
4. Amaliy mashg'ulot "Charxpalk" texnologiyasi	Amaliy mashg'ulot jarayoni: - Ishtirokchilarni mavzu bo'yicha kengroq ma'lumot olishlariga imkon yaratish uchun guruhlarga ajratish: 1.1b tarqatma materiallaridagi i darsga doit terminlarni ta'rifga javoblarini guruh bn muhokama qilish orqali topishadi.	15	Kichik guruhda ishlash, Hamkorlikda ishlash, Tanqidiy fikrlash	1.1b tarqatmalar 15-slayd	O'qituvchilarda tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash va o'z fikrini asoslash bo'yicha amaliy ko'nikmalar hosil qilishlariga imkon yaratiladi.
5. Taqqoslash mashqi	- Differensial ta'lim haqida qisqacha ma'lumot berish - 1.1d rasm ko'rsatilgan vaziyatni muhokama qilish taqqoslash va fikrini asoslash bo'yicha fikr-mulohazalar olish,	10	Suhbat, muhokama, tahlil	13-14-slaydlar 1.1d rasm	O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.

6. Refleksiya va darsni yakunlash	(Bilaman/Bilishni hohlayman/Bilib oldim (B/BH/BO) diagrammasinin ing 3-qismini to'ldirishni so'rash dars bo'yicha umumiy xulosalar	10	Bilaman/Bilishni hohlayman/Bilib oldim (B/BH/BO) diagrammasi Baxs-munozara	1.1a tarqatma 3-slayd	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqadi.
--	--	----	--	-----------------------	--

Darsda foydalaniladigan tarqatma materiallar

Ilovalar

1.1a - Tarqatma (1-ilova)

1.1 A tarqatma material.		Bilaman/Bilishni hohlayman/Bilib oldim (B/BH/BO) diagrammasini	
Ushbu mashgʻulotda oʻqituvchilar har bir oʻquvchi qadrlanadigan, hurmat qilinadigan va oʻqib-oʻrganish uchun imkoniyatga ega mashgʻulotlarni tashkil qilishning ajralmas qismi boʻlgan gʻoyalar va strategiyalarni oʻrganishadi. Kirish mashqi sifatida oʻqituvchilardan xilma-xillik va inklyuziya boʻyicha			
Bilaman/Bilishni hohlayman/Bilib oldim (B/BH/BO) diagrammasini toʻldirishlarini soʻrang.			
B Inklyuziya boʻyicha nimalarni bilaman?	BH Inklyuziya boʻyicha nimalarni hohlardim?	BO Inklyuziya boʻyicha nimalarni oʻrgandim (ushbu ustun 1.3 mashq yakunida toʻldiriladi)	
<div></div> <div></div> <div></div> <div></div>	<div></div> <div></div> <div></div> <div></div>		

Diagrammaning chap tarafida o'qituvchilar mavzu bo'yicha bilgan narsalarini yozishadi.

O'rta ustunda, mavzu bo'yicha nimalarni bilishni istashlari haqida yozishadi.

1.3 mavzuni tamomlagach o'qituvchilar ushbu diagrammaga qayta murojaat qilib mavzu bo'yicha nimalarni bilib olganliklarini oxirgi ustunga yozishadi.

O'qituvchilarga B va BH ustunlarini to'ldirishlari uchun quyidagi tushunchalar haqida savol, tushuncha olishlari mumkinligi haqida yordam sifatida taqdim etilishi mumkin:

Nogironlik

Inklyuziya

Inklyuziv ta'lim

O'qituvchilar B va BH ustunlarni to'ldirib bo'lishgach, ulardan o'z fikr va g'oyalari bilan kichik jamoalarida yoki butun guruh bilan o'rtoqlashishni so'rang. Trenerlar o'qituvchilarning ko'pchiligidan chiqayotgan g'oyalarni flipchartga qayd qilib borishlari mumkin. Alternativ tarzda o'qituvchilar o'z g'oyalarini Padlet da qayd etib, boshqalar bilan o'rtoqlashishi mumkin.

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

-

1.1b - Tarqatma (2-ilova)

1.1 B tarqatma material.	Charxpalak
<p>Charxpalak metodi – bu faol o'qitish usuli bo'lib, o'quvchilarning bir mavzu yoki masala bo'yicha o'zaro fikr almashishi va bilimlarini baham ko'rishi uchun qulay sharoit yaratadi. Ushbu metodda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linadi va bir nechta turli mavzu yoki vazifalar ustida ishlashadi.</p> <p><i>Maqsadi:</i> O'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlash va boshqalar bilan hamkorlikda muhokama qilish orqali yangi bilimlarni egallashlari uchun imkon yaratish.</p> <p><i>Tuzilishi:</i> Kichik guruhlarda ishlash va mavzularni aylantirgan holda baham ko'rish.</p> <p><i>Ishtirokchilar soni:</i> 3-6 kishidan iborat guruhlar.</p> <p>Ushbu metod mavzuni yanada mustahkamlashga va kichik guruhlarda o'zaro hamkorlikda ishlab fikr almashishga yordam beradi .</p>	

№	Ta’rif	Nogironlik	Inklyuziya	Sensor nogironlik	Kross nogironlik	Integratsiya	Ijtimoiy model
1	Shaxsda bir nechta turdagi nogironliklar bir vaqtning o‘zida kuzatilishi. Masalan, eshitish va ko‘rish qobiliyatining birgalikdagi buzilishi yoki aqliy va jismoniy nogironlikning kombinatsiyasi.						
2	Bu Jamiyat va mutaxassislar zimmasiga o‘quvchilarning rivojlanish xususiyatlari ga moslashish jarayonlarini boshqarish, muammolari						

	ni hal qilish va zarur sharoitlarni yaratish mas'uliyatini yuklaydi. Shuningdek, bolalar bilan munosabatlarni shakllantirish, ularni tushunish va qo'llab-quvvatlashga asoslangan inklyuziv jamiyat g'oyasini qamrab oladi.						
3	lotincha – “kiritaman”, “qamrab olaman”)						
4	Bu nogironligi yoki alohida ehtiyoji bo'lgan bolalarni umumta'lim maktablariga qo'shish jarayonidir. Bunda						

	o'quvchilar moslashishlari kerak bo'lgan tizim mavjud. Ya'ni, ta'lim tizimi ko'p hollarda o'zini o'zgartirmaydi, faqat alohida ehtiyoji bo'lgan bolalar tizimga qo'shiladi.						
5	kasallik, shikastlanish, mayib-majruhlik, baxtsiz hodisalar tufayli butunlay yoki ma'lum muddat mehnat qobiliyatini yo'qotishdir.						
6	Bu tur eshitish, ko'rish yoki boshqa sezgi organlarining funksiyalari						

dagi buzilishlarni o'z ichiga oladi.						
---	--	--	--	--	--	--

Javoblar

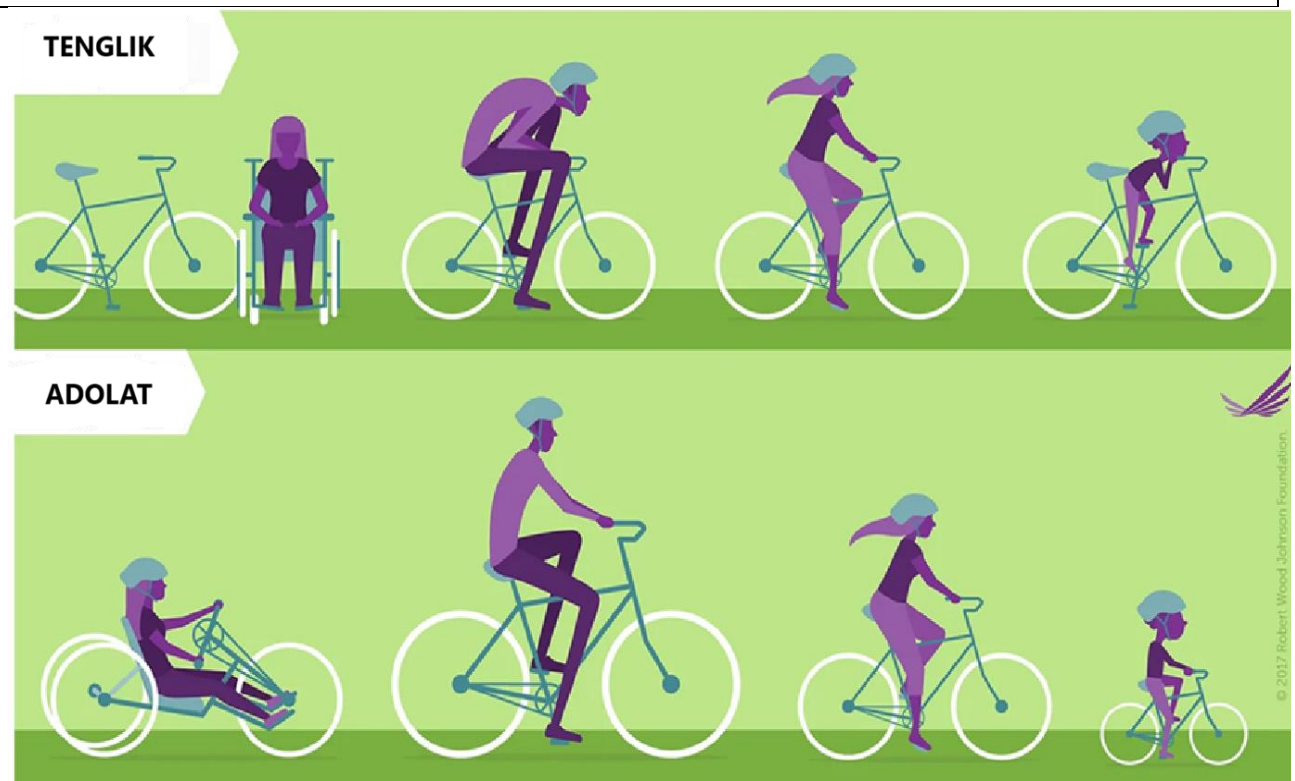
Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

.....

1.1d - Tarqatma (3-ilova)

1.1 d tarqatma material. Refleksiv mushohada

Mavzuga xulosa yasashdan oldin, 1.3D da berilgan quyidagi rasm bilan o'rtoqlashing va o'qituvchilardan rasm ularda qanday taasurot uyg'otayotganligi va nimalar haqida o'ylashga chorlayotganligini so'rang. Qisqa muhokamadang so'ng o'qituvchilar o'z refleksiv jurnallariga qaydlar tushirishi mumkin bo'ladi.

@Robert Wood Johnson Foundation

Rasmga izoh: Equality – tenglik; Equity – adolat

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

.....

Xulosa: Mavzu bo'yicha o'rganganlari xususida refleksiv mushohada qilishlari uchun o'qituvchilardan B/BH/BO diagrammasiga qayta nazar solishni va diagrammaning BO bandini to'ldirishni so'rang. Bu shuningdek o'qituvchilar uchun diagrammaning BH bandini yanada to'ldirish – mavzu bo'yicha yana nimalarni o'rganishni istashlarini belgilab olish uchun yaxshi imkoniyat ekanligini ta'kidlang.

1. Inklyuziv ta'limning maqsadi va vazifalari

Inklyuziv ta'lim deganda barcha bolalarning bir maktabda, bir sinfda – bir xil sharoitda ta'lim olishi tushuniladi. Ya'ni, nogironligi bo'lgan bola ham sog'lom bolalar kabi diqqat bilan o'qish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. O'zbekistonda barcha bolalar, oilaviy ahvolidan qat'i nazar, davlat umumta'lim maktablarida ta'lim oladi. Bu davlat tomonidan kafolatlangan.

Nogironligi bo'lgan bolalar (bola) — barqaror jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari tufayli hayotiy faoliyati cheklanganligi munosabati bilan davlat va jamiyat tomonidan ijtimoiy yordam ko'rsatilishiga hamda o'z huquqlari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishiga muhtoj o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan shaxslar

Nogironlik masalasi uzoq tarixga ega bo'lib, qadim zamonlardan jamiyatning muhim muammolaridan biri sifatida qaralgan. Nogironlikka bo'lgan munosabat har bir davrning mentaliteti va xususiyatlaridan kelib chiqib, turli shakl va mazmunda rivojlangan.

Xususan, ibtidoiy jamoa davrida nogironlarga nisbatan alohida munosabat shakllanmagan, chunki og'ir sharoitda faqat kuchli shaxslar tirik qolgan. Dastlabki diniy-mifologik qarashlarda tug'ma nogironlik noxushlik belgisi sifatida qoralangan. Masalan, qadimgi Mesopotamiyada nogironlikka doir bashoratlar inson yoki hayvonning nuqson bilan tug'ilishini salbiy hodisa sifatida tasvirlagan². Qadimgi Spartada nogiron chaqaloqlar nobud qilingan, Rimda esa nogironlarga meros qoldirilmagan va ular turmush qurish huquqidan mahrum etilgan³.

Qadimgi Xitoyda nogironlikning falsafiy jihatlarini Konfutsiy va Chjuan Szi qarashlarida yoritilgan. Konfutsiy insonning qadr-qimmatini uning ma'naviyati va aql-zakovati belgilashini ta'kidlagan⁴. Chjuan Szi esa nogironlikni jamiyatdagi zaiflik sabablaridan biri sifatida ko'rsatgan.

² Leichy, Erle. The Omen Series Summa Izbu. Locust Valley, New York: Augustin. 1970. P.70-71.

³ Pritchard, James B., The Ancient Near East: Volume II. A New Anthology of Texts and Pictures. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958. P.160–168.

⁴ Legge, James., The Chinese Classics: Analects of Confucius. Oxford, UK: Clarendon Press. 1861. – P 176.

Markaziy Osiyoda “Avesto” nogironlikni davolash va uning oldini olish masalalariga alohida e’tibor qaratgan. Unda tozalik va sog‘lom naslga urg‘u berilgan, nogironlikning oldini olish usullari va davolash amaliyotlari ko‘rsatib o‘tilgan⁵.

O‘rta asrlarda Yevropada diniy qarashlar ta’sirida nogironlar shaytoniy kuchlar bilan bog‘langan va jodugarlar kabi qatag‘on qilingan. Bu davrda nogironlarni jamiyatdan ajratish va ularni masxara qilish keng tarqalgan. Uyg‘onish davrida bu munosabatlar qoralana boshladi, nogironlarga yordam berish yo‘llari izlandi. Masalan, X.L.Vives, V.Ratne va Ya.Kamenskiy kabi mutafakkirlar nogironlarga ko‘mak ko‘rsatish g‘oyalarini ilgari surishgan⁶.

Nogironlik tarixi davrlar osha turli shakllarda namoyon bo‘lib, bugungi kunda inson huquqlari va ijtimoiy adolat nuqtayi nazaridan yangi yondashuvlarni talab qilmoqda.

Nogironlik tushunchasi inson hayotining ko‘plab jihatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uning irq, jins, jinsiy orientatsiya, ijtimoiy tabaqa, yosh, milliy mansublik va diniy qarashlar kabi insonga xos xususiyatlar bilan o‘zaro aloqadorligini ta’kidlaydi. Nogironligi bo‘lgan shaxslar bir vaqtning o‘zida turli kamsitishlarga duch kelishi mumkin, masalan, irqiy yoki etnik mansublik, jinsiy orientatsiya kabi xususiyatlari tufayli qo‘shimcha to‘siqlarga duchor bo‘ladi.

“Nogironlik” so‘zini eshitganda ko‘pchilikning tasavvurida nogironlar aravachasida o‘tirgan shaxs yoki yo‘l ko‘rsatuvchi iti bilan birga bo‘lgan shaxs gavdalanadi. Bu tasavvurlar ommaviy axborot vositalarida nogironlikning ko‘proq ko‘zga tashlanadigan ko‘rinishlari targ‘ib qilinishi bilan bog‘liq. Biroq, ko‘plab nogironligi bo‘lgan shaxslar surunkali kasalliklar yoki ko‘zga tashlanmaydigan holatlar bilan yashaydi. Ko‘zga tashlanmaydigan nogironlik (invisible disability) surunkali kasalliklar, sog‘liq muammolari yoki kundalik faoliyatga ta’sir etuvchi, lekin tashqi ko‘rinishdan bilinmaydigan holatlarni o‘z ichiga oladi.

Nogironlik to‘g‘risidagi salbiy stereotiplar, afsonalar va noto‘g‘ri munosabatlar nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun turli murakkabliklar yaratib, ularning jamiyatda to‘liq ishtirok etishiga to‘sqinlik qiladi. Shu bilan birga, bu kabi noto‘g‘ri tushunchalarga qarshi kurashish nogironlar hamjamiyatining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nogironlikni chuqurroq tushunish va nogironligi bo‘lgan hamda bo‘lmagan shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilash mazkur sohadagi salbiy stereotiplarni yo‘q qilish uchun muhim vositadir. Shu munosabat bilan, ushbu masalada faoliyat yurituvchi tashkilotlar va huquqiy tizimlar nogironlar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan tamoyillarni ilgari suradi.

⁵ Маҳмудова Г.Т., Арифханова С.М. Зардуштийлик фалсафаси, –Тошкент: Ношир, 2014. –Б.78-79.

⁶ Анормальная психология. / Р. Карлсон, Дж. Батчер, С. Минека. - СПб.: Питер, 2000. –С 1167.

Shuningdek, kurs doirasida nogironlar huquqlarini aks ettiruvchi asosiy tamoyillar, tushunchalar va ularning umumiy inson huquqlari bilan bog‘liqligini tahlil qilishga alohida e‘tibor qaratiladi. Bu yondashuv nogironlik masalasini kengroq miqyosda anglash va ijtimoiy adolatni ta‘minlash yo‘lida muhim ahamiyatga ega.

Nogironlikning turlari. Nogironlikning turlari odatda inson organizmining qaysi funksiyalari zararlanganligiga va shaxsning kundalik faoliyatida qanchalik cheklovlarga duch kelishiga qarab tasniflanadi. Xalqaro sog‘liqni saqlash tashkiloti (XST) hamda turli davlatlarning qonunchilik hujjatlarida nogironlik quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

– **Jismoniy nogironlik.** Bu tur mushaklar, suyaklar yoki bo‘g‘imlardagi buzilishlar natijasida yuzaga keladi. Masalan, falajlik, amputatsiya, artrit yoki boshqa holatlar. Jismoniy nogironlikning asosiy belgisi harakatlanish va kundalik faoliyatni amalga oshirishda qiyinchiliklar bilan ifodalanadi.

– **Sensor nogironlik.** Bu tur eshitish, ko‘rish yoki boshqa sezgi organlarining funksiyalaridagi buzilishlarni o‘z ichiga oladi. Sensor nogironlik turlari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

○ *Ko‘rish bo‘yicha nogironlik:* ko‘rlik, past ko‘rish darajasi yoki boshqa ko‘z nuqsonlari.

○ *Eshitish bo‘yicha nogironlik:* kar yoki og‘ir eshitish qobiliyatining buzilishi.

– **Aqliy yoki intellektual nogironlik.** Bu tur shaxsning intellektual rivojlanishi va bilim olish qobiliyatidagi cheklovlar bilan bog‘liq. Masalan, autizm spektridagi buzilishlar, Daun sindromi yoki boshqa intellektual buzilishlar. Ushbu turdagi nogironlik ta‘lim va ijtimoiy integratsiyada qo‘shimcha yordam talab qiladi.

– **Psixologik yoki ruhiy nogironlik.** Ruhiy salomatlik bilan bog‘liq buzilishlar, masalan, bipolyar buzilish, shizofreniya yoki depressiya. Bunday holatlar shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy aloqalari va mehnat faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

– **Ichki a‘zolar bilan bog‘liq nogironlik.** Ichki organlar (yurak, o‘pka, buyrak va boshqalar) funksiyalaridagi buzilishlar natijasida yuzaga keladigan nogironlik. Bu turdagi nogironlik odatda surunkali kasalliklar, masalan, diabet, yurak yetishmovchiligi yoki astma natijasida paydo bo‘ladi.

– **Ko‘p nogironlik (Kross nogironlik).** Shaxsda bir nechta turdagi nogironliklar bir vaqtning o‘zida kuzatilishi. Masalan, eshitish va ko‘rish qobiliyatining birgalikdagi buzilishi yoki aqliy va jismoniy nogironlikning kombinatsiyasi.

Inklyuziv ta‘limning maqsadi — Alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo‘llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to‘siqsiz moslashtirilgan ta‘lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to‘laqonli uyg‘unlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy o‘rta ta‘lim berishni ta‘minlashdan iborat.

Barcha bolalarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;

Inklyuziv ta'limning vazifalari — Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar muammolariga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantirish;

Ta'lim jarayonida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash.

Ta'limda inklyuziyaning konseptual asoslari. Ta'limda inklyuziyaning konseptual asoslari ijtimoiy adolat nazariyasi, inson huquqlari, shaxsni rivojlantirish bo'yicha ijtimoiy tizimlar nazariyasi, ijtimoiy konstruktivizm, strukturizm, axborot jamiyati va ijtimoiy tanqid g'oyalariga asoslangan bo'lib, ular innovatsion ta'lim rivoji uchun ijtimoiy texnologiyalarning negizini tashkil qiladi.

Hozirgi bosqichda inklyuziv ta'limni rivojlantirish ko'rsatkichlari:

- pedagoglarning alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarni umumiy sinfga qo'shishga tayyorligi;
- inklyuziv ta'limga nafaqat alohida ehtiyojli bolalar, balki oddiy bolalar orasida ham ehtiyojni baholash;
- ta'lim muhitining holati va uni qo'shishga tayyorligi;
- o'qituvchilar va ota-onalarning ta'limda inklyuziyaga bo'lgan munosabati.

Pedagoglarning tayyorligi alohida ehtiyojli bolani umumiy sinfga integratsiya qilish uchun inklyuziv ta'limning asosiy sharti hisoblanadi. Agar alohida ehtiyojli bolaga umumiy ta'limga kirish imkoniyati yaratilsa-yu, uning o'quv ehtiyojlarini qondiruvchi sharoitlar yaratilmasa, bu holat ma'lum ma'noda bolaning sifatli ta'lim olish huquqini buzadi.

Rasmiy integratsiya – bu ko'rinmas kamsitishning bir shakli bo'lib, bunday sharoitlarda bolaning holati yaxshilanmaydi, aksincha, yomonlashadi. Ushbu muammoning yechimi quyidagilarga bog'liq:

- inklyuziv ta'limning konseptual yondashuvini aniqlash;
- turli kategoriyadagi alohida ehtiyojli bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil qilishning texnologik shartlarini belgilash;
- inklyuziv ta'limning konseptual asoslarini joriy etish bo'yicha dastur ishlab chiqish va amalga oshirish.

Shunday qilib, inklyuziv ta'lim bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan bo'lsa-da, u samarali bo'lishi uchun ta'lim muhiti, pedagoglar va ijtimoiy tizimlarning o'zgarishi talab qilinadi. Bu jarayon nafaqat inklyuziv amaliyotni, balki inklyuziv madaniyatni shakllantirishga ham yordam beradi.

2. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning huquqiy asoslari.

Inklyuziv ta'lim nogironligi bo'lgan bolalarning sog'lom tengdoshlari bilan teng huquqlilik asosida ta'lim olishlarini ta'minlaydi. Bu konsepsiya BMT tomonidan qabul qilingan xalqaro huquqiy hujjatlarga asoslanadi. ***"Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"*** (1948-yil) har bir insonning ta'lim olish huquqini asosiy va ajralmas huquq sifatida belgilaydi. 1975-yilda esa ***"Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiya*** nogiron shaxslarning boshqa fuqarolar bilan bir xil huquqlarga egaligini va ularga to'laqonli hayot sharoitlarini yaratish zarurligini ta'kidlaydi. 1989-yilda qabul qilingan ***"Bolalar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya"*** barcha bolalarning huquqlarini himoya qilishni kafolatlaydi va ularni ta'lim tizimiga to'liq integratsiya qilishga chaqiradi.

- ***O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-yil, 50-modda)*** – har bir insonning ta'lim olish huquqini belgilaydi.
- ***"Ta'lim to'g'risida"gi qonun (2020-yil, 20-modda)*** – barcha o'quvchilar uchun ta'limga teng huquqlarni kafolatlaydi.
- ***"Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonun (2008-yil)*** – ta'lim olishdagi teng imkoniyatlar va kafolatlarni ta'minlaydi.
- ***"Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonun (2020-yil)*** – nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini himoya qiladi.
- ***Prezidentning 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-sonli qarori*** bilan 2020-2025-yillarga mo'ljallangan inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi.

Mazkur qaror asosida:

- Inklyuziv guruh va sinflar tashkil etish;
- Pedagoglarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish;
- Maktablarni zarur jihozlar bilan ta'minlash belgilangan.

Bundan tashqari, inklyuziv ta'limning huquqiy asoslari sifatida **O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"** qabul qilingan. Ushbu qarorning **16-band, 17-band, 18-band, 19-bandlari**.

3. Inklyuziv ta'limning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari

Inklyuziv ta'lim jamiyatda barcha bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan muhim pedagogik tizimdir. Bu tizimning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari ta'lim jarayonini ijtimoiy tenglik, insonparvarlik va hamkorlik tamoyillariga asoslangan holda tashkil etishga yo'naltirilgan.

Psixologik asoslar:

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv: Har bir bolaning qobiliyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlariga mos individual yondashuvni shakllantirish inklyuziv ta'limning

psixologik negizidir. Nogironligi bo'lgan bolalar bilan ishlashda ularning o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish potensialini hisobga olish zarur. Individual yondashuv - Individual yondashuv ta'limda pedagogik jarayonni o'quvchilarning individual xususiyatlarini (temperamenti va xarakteri, qobiliyat va mayllari, motivlari va qiziqishlari va boshqalar) hisobga olgan holda amalga oshirish, bu ularning turli xildagi xatti-harakatlariga qanchalik ta'sir qilishini anglatadi⁷. Individual yondashuv (o'qitishda) - bu uning rivojlanish xususiyatlari va shaxsiy xususiyatlarini bilish va hisobga olish asosida bolaga to'g'ri pedagogik ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydigan pedagogika tamoyilidir⁸

Individual yondashuv - bu pedagogikaning printsipi bo'lib, unga ko'ra, guruh bilan o'quv-tarbiyaviy ish jarayonida o'qituvchi individual o'quvchilar bilan individual model bo'yicha, ularning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'zaro munosabatda bo'ladi⁹

A. A. Yarullovnin fikricha, individual yo'naltirilgan mehnat - bu yoshga oid ta'lim faoliyati orqali shaxsga psixologik-pedagogik yordam berish usuli sifatida qaraladigan tizimdir"¹⁰. Ba'zi xorijiy mualliflar G. M. Paninaning so'zlariga ko'ra, individual yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish, haqiqiy ijtimoiy-madaniy ta'lim vaziyatining nomutanosibligi sharoitida yaxlitlikka individual harakat jarayonidan bevosita manfaatdor bo'lganlarni "ichkaridan" uyg'unlashtirishga imkon beradi deydi.¹¹

Individual yo'naltirilgan ta'limning maqsadi - individual yo'naltirilgan ta'lim faoliyatini qurish asosida o'quvchining ta'lim sifatini oshirish, o'quvchining moyilligini, qobiliyatini, o'z oldiga maqsad qo'yish qobiliyatini hisobga olgan holda o'quvchi shaxsini rivojlantirish - ta'lim, hayot, rejalashtirish, amalga oshirish, maqsadlarga erishish yo'llarini aniqlash, uning yutuqlari haqida fikr yuritish, kommunikativ faoliyatni shakllantirish. "O'qituvchi uchun qadriyat o'quvchining bilimsizlik darajasini aniqlash emas, balki ularda ta'lim faoliyati davomida o'zini o'zi boshqarishning turli xil ijtimoiy tajribasini rivojlantirishdir"¹². Shuni ta'kidlash kerakki, individual yo'naltirilgan ta'lim maktab o'quvchilarining sog'lig'ini saqlashga

⁷ Psixologik lug'at / Umumiy. ed. A. V. Petrovskiy, M. G. Yaroshevskiy. - 2-nashr, rev. va qo'shimcha - M.: Poitizdat, 1990. - 494 b.

⁸ Individual yo'naltirilgan ta'lim tizimi: rivojlanish yo'llari [Matn] / tahrirlangan. ed. L. I. Ivolgina. - Krasnoyarsk: NOKROOPSIO, 2013. - 106 p.

⁹ Nosova, I. Kichik guruhlarda ishlashning xususiyatlari [Matn] / I. V. Nosova // Boshlang'ich maktab plyus OLDINI va KEYIN. - 2004. - 6-son.

¹⁰ Rus pedagogik entsiklopediyasi / ed. V.V. Davydov. - M.: Bolshaya ros. ensikl, 1993. - 1160 b.

¹¹ Belova, S. N. Ta'lim jarayonining innovatsion ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanishi oliy kasbiy ta'lim sifatining kafolati sifatida [Matn] / S. N. Belova // Ilmiy eslatmalar: Kursk davlat universitetining elektron ilmiy jurnali. - 2013. - No 2(26). - 215-221-betlar

¹² Yarullova, A. A. Individual yo'naltirilgan ta'lim tizimi Tarasova, E. I. O'smirlarga o'qitish uchun bo'lajak texnologiya o'qituvchisini tayyorlashning individual yo'naltirilgan tizimi.

qaratilgan, chunki o'quvchilar o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga ko'ra, ularning tezligi va hajmiga mos ravishda topshiriqlarni bajarishlari mumkin.

O'quv jarayonida individual yo'naltirilgan holda o'qitishda samarali usul juftlik va guruh ishlarini qo'llash bo'ladi, bu erda o'quvchilar hamkorlikda muzokaralar olib borish, bir-birlarini tinglash va eshitishni o'rganishlari kerak. O'quv mashg'ulotini o'quv loyihasi yoki individual ta'lim yo'nalishlari shaklida o'tkazish tavsiya etiladi, bu erda har bir talabaning natijalarini to'g'ri kuzatish va uning keyingi rivojlanish yo'nalishini aniqlash mumkin. Umumjahon ta'lim faoliyati, umumiy ta'lim ko'nikmalarini samarali shakllantirishga sinf va sinfdan tashqari ishlar, to'garaklar va qiziqish guruhlarida ishlashning uyg'unligi yordam beradi. Biz individual yo'naltirilgan o'quv mashg'ulotlari mazmuni uchun algoritmnini taqdim etishni muhim deb hisoblaymiz. U quyidagi bosqichlar bilan ifodalanadi: maqsadni belgilash, mulohaza yuritish, maktab o'quvchilarining tushunishini tashkil etishga qaratilgan individual usullar, usullardan foydalanish va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish. Bularning barchasi, umuman olganda, maktab o'quvchilarida universal ta'lim faoliyatini shakllantirishga hissa qo'shishi kerak, bu endi yangi Davlat ta'lim standartlarida ko'rsatilgan.

Refleksiya va o'zaro ta'sir: Reflektiv o'zaro ta'sir o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida samarali hamkorlikni rivojlantiradi. Bu jarayon bolalar ongini va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Reflektiv o'zaro ta'sir – inklyuziv ta'lim tashkilotchilarini tayyorlashda zaruriy component

Insonning ichki holatlari va kechinmalarining psixologik dunyosidagi asosiy substansiya – bu uning ongidir. Undagi o'zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchi esa refleksiyadir. Refleksiya inson ongining mazmunini qayta anglash va transformatsiya qilish jarayonida asosiy rolni bajaradi. Ushbu o'zgarishlar insonning ichki hayotidagi sub'ekt va ob'ekt dunyosi o'zaro ta'sirining natijasida shakllanadi va ularning mohiyati insonning atrof-muhit va jamiyat bilan o'zaro aloqalari orqali belgilanadi ¹³

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonidagi reflektiv o'zaro ta'sir kelajakdagi inklyuziv ta'lim tashkilotchilarining shaxsiy rivojlanishi uchun katta salohiyatga ega. Ushbu yo'nalishda kelgusida quyidagi maqsadlarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda:

- a. O'qituvchining reflektiv o'zaro ta'siridan maxsus pedagog (defektolog) va inklyuziv ta'lim tashkilotchisi kasbiy faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan pedagogik xavflar va deformatsiyalarni oldini olish vositasi sifatida foydalanish.
- b. Talabalarning intellektual-ijodiy faoliyatini rag'batlantiruvchi reflektiv o'zaro ta'sirga asoslangan maxsus ta'limiy vaziyatlar yaratish.

¹³ Лехциер, В. Я. «Твой собственный путь в зыбучих песках» (Модель рефлексивного обучения как подход к профессиональному развитию учителя английского языка) / В. Я. Лехциер // Вестник СамГУ. 2002. № 3

- c. Reflektiv o'zaro ta'sirni amalga oshirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish: reflektiv polilog, reflektiv o'yin vaziyatlari, reflektiv trening va boshqalar.

Motivatsiyani rivojlantirish yondashuvi: Nogironligi bo'lgan bolalarda o'qishga bo'lgan qiziqish va ishtiyoqni kuchaytirish uchun psixologik qulay muhit yaratish talab etiladi. Bu jarayon ijobiy rag'batlantirish va shaxsiy yutuqlarni qadrlash orqali qo'llab-quvvatlanadi. motivatsiyani shakllantirish va muvaffaqiyatli o'qitish usullarini ishlab chiqishda quyidagilarni hisobga olish kerak: o'quvchining yosh xususiyatlari, motivatsiya tanlash va o'qituvchining harakatlarini o'quvchining imkoniyatlariga moslashtirish (bu ayniqsa nogironligi bo'lgan bolalarni o'qitishda muhimdir), sinfda guruhli va jamoaviy ishlash shakllaridan foydalanish, o'yinli ta'lim shakllarini qo'llash, sinfda o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini yaratish, o'quvchini o'qitish jarayonida rag'batlantirish, o'quvchining to'g'ri o'zini baholash ko'nikmasini shakllantirish, o'quvchiga uning imkoniyatlariga bo'lgan o'qituvchining ishonchini yetkazish, o'qitish jarayonida muvaffaqiyat hissini shakllantirish, sinfda o'qituvchining ijobiy hissiy kayfiyatini tarqatish va zarurat tug'ilganda o'quvchining noto'g'ri xatti-harakatlarini minimal darajada tanqid qilish.

Shuni unutmaslik kerakki, o'quvchini jazolash va uning harakatlarini tanqid qilish ta'lim jarayonida motivatsiyani oshirishning eng samarasiz usulidir.

Nogironligi bo'lgan bolalar sezgi qobiliyatlarining rivojlanish darajasi sezilarli darajada past bo'lib, bu ularga atrof-muhitdan olinadigan sezgi ma'lumotlarini qayta ishlash uchun ko'proq vaqt talab etadi. V.N. Braytfeldning fikriga ko'ra: «Bolaning sog'lig'idagi cheklovlar uning buyumlar va tasvirlarni tanishida, eshitish orqali qabul qilishda, jarayonlarni rejalashtirish va murakkab harakatlarni bajarishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Bunday o'quvchilarga diqqatning tarqoqligi, irodaviy kuchlarning yetarlicha shakllanmaganligi, e'tiborni jamlash va uni o'zgartirishdagi qiyinchiliklar xos bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, nogironligi bo'lgan bolada yoshi uchun yetarli darajada rivojlangan xotira, nutq, bilim va tasavvurlar darajasi bo'lmasligi mumkin» *Nogironligi bo'lgan o'quvchilarda motivatsiyani shakllantirishda o'qituvchi quyidagilarni eslab qolishi lozim:* bunday motivatsiya «o'ziga xos xususiyat»ga ega bo'lib, bu, eng avvalo, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlikning paydo bo'lishi va mustahkamlanishi demakdir. Bundan tashqari, har bir bolada barqaror motivatsiyani shakllantirishga bo'lgan sevgi va sabr-toqat muhim o'rin tutishini unutmaslik kerak.

Pedagogik asoslar:

Hamkorlikka asoslangan ta'lim: Nogironligi bo'lgan bolalar va ularning sog'lom tengdoshlari o'rtasida ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish uchun hamkorlikda o'qitish metodikalaridan foydalanish kerak. *Nogironligi bo'lgan va bo'lmagan bolalarning birgalikda ta'lim olish shaklida ish odatda guruhlarda amalga oshiriladi.*

Bu holda maqsad maktab o'quvchilariga o'quv materialini birgalikda o'zlashtirish va egallangan bilimlarni bir-birlari bilan baham ko'rish imkoniyatini yaratishdir.

Tenglar murabbiyligi shakli orqali ta'lim odatda juftliklarda olib boriladi.

Bu jarayonda bir o'quvchi murabbiy rolini o'z zimmasiga olib, boshqa o'quvchini o'rgatadi. Ba'zan bu rollar aniq belgilangan bo'ladi. Lekin odatda bir dars davomida murabbiy va o'quvchi rollari o'zaro almashinadi, bu esa rollarni o'zaro taqsimlash deb ataladi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, bu usulda olingan natijalar rollar qat'iy belgilangan holatlarga qaraganda ancha samaraliroq bo'ladi. Navbatma-navbat murabbiy yoki o'quvchi bo'lib ishtirok etish nogironligi bo'lgan bolalarga ta'lim jarayonidan ko'proq foyda olishga yordam beradi, chunki qarama-qarshi rollar bir-birini o'zaro to'ldiradi. Murabbiy rolida o'quvchi darsga sinchkovlik bilan tayyorgarlik ko'radi, chunki u o'z juftiga materialni tushuntirishi kerak. O'quvchi rolida esa, u o'rganilgan mavzuni qayta ko'rib chiqib, mustahkamlaydi. Birgalikda ta'limda bo'lgani kabi, murabbiy va o'quvchi sifatidagi turli imkoniyatlar rivojlanish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ikkala o'quvchi ham bilim darajalaridagi tafovut katta bo'lmagan hollarda eng katta foyda ko'radi.

Dastlab tenglar murabbiyligi pedagogik amaliyotda yordamchi tadbir sifatida qo'llanilgan. Bu shaklda sinfdagi kuchsiz o'quvchini yaxshi o'zlashtirayotgan sinfdoshi qo'llab-quvvatlagan. So'nggi 30 yil davomida butun sinfni tenglar murabbiyligiga jalb qilishga yo'naltirilgan yangi usullar ishlab chiqilgan va takomillashtirilgan.

1980-yillarning boshida ishlab chiqilgan dasturlardan biri o'qitish qiyinchiliklariga ega bo'lgan bolalarni (nogiron bolalar, nogironlar aravachasida harakatlanadiganlar, rivojlanishida orqada qolganlar, eshitish va ko'rishda muammosi borlar, tayanch-harakat tizimi muammolari bilan bog'liq bolalar) ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiya qilishni maqsad qilgan. Ish quyidagicha tashkil qilinadi:

- Butun sinf ikki guruhga bo'linadi va ular bir-birlari bilan raqobatlashadi, haftalik natijalar e'lon qilinadi. Guruhlar bir nechta juftliklardan iborat bo'ladi va har bir juftlikda tenglar murabbiyligi amalga oshiriladi.
- Juftlik a'zolari murabbiy va o'quvchi rollarini navbat bilan almashtiradi (rollarni o'zaro taqsimlash). Birgalikdagi ta'limdan farqli ravishda murabbiylik jarayoni qat'iy tashkil etiladi va aniq vazifalar belgilanadi. O'quvchilar o'zlashtirishi kerak bo'lgan mavzular ular uchun yangi emas, bu mavzular darslarda o'tilgan bo'ladi.
- O'qituvchi sinfdagi murabbiylik jarayonini kuzatadi va juftliklarga to'g'ri bajarilgan ish uchun bonus ballar beradi. Ballar ommaviy tarzda taqdirlanadi. Haftaning oxirida vazifalarni eng yaxshi bajargan o'quvchilar aniqlanadi va ularga ham bonus ballar beriladi.

– Individual tarzda to‘plangan ballar guruhning umumiy ballariga qo‘shiladi va yakunda g‘olib guruh aniqlanadi.

Tenglar murabbiyligini amalga oshirishning yana bir usuli bu asosiy yondashuvlar – juftliklar, rollarni o‘zaro taqsimlash va mukofotlash – asosida qurilgan. Lekin bu yerda o‘qituvchi va o‘quvchilar oldiga o‘quv mahoratini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tor doiradagi vazifalar qo‘yiladi, masalan, o‘qish yoki hisoblash ko‘nikmalarini oshirish. Bunday darslar turli yoshdagi bolalar bilan o‘tkazilishi mumkin. Biroq tenglar murabbiyligi asosida ish tashkil qilishdan oldin vazifalar sinchiklab ishlab chiqilishi kerak. Masalan, boshlang‘ich sinflardagi o‘qish darslarida quyidagi topshiriqlar amalda qo‘llaniladi:

– **O‘qish va qayta hikoya qilish.** Bu topshiriq o‘qilgan matnni dekodlash qobiliyatini yaxshilashga xizmat qiladi. O‘quvchi matnni ovoz chiqarib o‘qiydi, o‘qituvchi esa xatolarni to‘g‘rilaydi. O‘qib bo‘lgach, o‘quvchi o‘qilgan matnni o‘z so‘zlari bilan qayta hikoya qiladi.

– **Matn bo‘limlarini tahlil qilish.** Bu yerda o‘quvchiga asosiy fikr yoki asosiy harakatni aniqlash va bu haqda gapirish vazifasi yuklanadi. Ushbu ish o‘quvchiga matnni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

– **Voqealar rivojini taxmin qilish.** O‘quvchiga matnda voqealar qanday rivojlanishi haqida o‘ylash taklif etiladi. Bu usul o‘quvchining o‘qish davomida mazmunni tushunish ko‘nikmasini rivojlantiradi. O‘quvchi o‘z taxminlarini bildirgandan so‘ng, matnni o‘qiydi va o‘z taxminlarini tekshiradi. O‘qituvchining vazifasi – bolaning fikr yuritishini tahlil qilish va aytilgan taxminlarning mantiqiy va mazmunli ekanini tushunishdir.

Tenglar murabbiyligi asosida mashhur dasturlar odatda o‘qish, yozish va hisoblash darslarini bir xil printsip asosida tashkil qiladi. Dastlab sinfda muayyan mavzular o‘tiladi, so‘ngra tenglar murabbiyligi shaklida barcha o‘quvchilar ushbu mavzuni qayta ko‘rib chiqib, mustahkamlashadi. Ushbu shaklda o‘quv natijalari an‘anaviy darslarga qaraganda yaxshiroq ekanligi kuzatilgan.

Pedagoglarning professional kompetensiyasi: Inklyuziv ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish uchun o‘qituvchilarning maxsus bilim va ko‘nikmalari rivojlantirilishi lozim. Bunga inklyuziv metodologiya, o‘quvchilar bilan ishlash usullari va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kiradi. *Pedagoglarning professional kompetensiyasi* – bu o‘qituvchilarning o‘z faoliyati doirasida talab etiladigan bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy fazilatlar yig‘indisidir. Bu kompetensiya o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, tarbiyaviy va ta‘limiy vazifalarni hal qilish, shuningdek, o‘quvchilar bilan muloqot qilish, ularning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda shaxsiy va kasbiy o‘sishni davom ettirishga imkon beradi. Pedagogning professional kompetensiyasi nafaqat o‘zining bilimi va mahoratini, balki uning o‘quvchilarga ta‘sir o‘tkazish va ularning intellektual, axloqiy

va ijodiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash qobiliyatini ham aks ettiradi. Shu sababli, har bir pedagog o'z kasbiy salohiyatini doimiy ravishda oshirib borishi, yangi bilimlar va texnologiyalarni o'zlashtirishi zarur.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv: O'quv jarayonida nogironligi bo'lgan bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini qo'llab-quvvatlash uchun turli maxsus dasturlar ishlab chiqish talab etiladi. *Ijtimoiy-psixologik moslashuv* – bu insonning yangi ijtimoiy muhitga, sharoitlarga yoki jamoaga muvaffaqiyatli moslashish jarayoni va natijasidir. Bu jarayonda shaxs o'zining psixologik va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirib, jamiyat talablariga javob beradigan va shu bilan birga o'z shaxsiy ehtiyojlarini qondiradigan xatti-harakatlarni shakllantiradi. Ijtimoiy-psixologik moslashuv insonga jamiyatda muvaffaqiyatli yashash va ishlashga, shuningdek, o'zini o'zi rivojlantirishga imkon beradi. Ayniqsa, o'quvchilar, yangi ishga kirgan xodimlar yoki boshqa madaniyat vakillari uchun moslashuv jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Trening va maslahat berish.
- Guruhli faoliyat va ijtimoiy tadbirlarda ishtirok etish.
- Shaxsiy psixologik qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv nafaqat shaxsning sharoitga moslashishini, balki jamiyat va jamoaning ham shaxsni qabul qilishini talab etadi. Shu sababli, bu jarayon ikki tomonlama o'zaro ta'sirni o'z ichiga oladi.

Metodologik asoslar:

Tizimli yondashuv: Inklyuziv ta'limni tashkil etishda tizimli yondashuv samarali hisoblanadi. Bu yondashuv ta'lim jarayonini makro va mikro darajada tahlil qilish imkonini beradi. Makro darajada tashqi omillar (ta'lim muassasalari infratuzilmasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash) o'rganilsa, mikro darajada pedagog va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sir tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'limning metodologik asoslari tizimli yondashuvni talab qiladi. Bu yondashuvda barcha ta'lim beruvchi tomonlar (o'qituvchilar, ota-onalar, psixologlar, defektologlar) hamkorlikda ishlaydi.

Tizimli yondashuv inklyuziv ta'limni tashkil etishda samarali hisoblanadi, chunki u quyidagilarga imkon beradi:

- Mahalliy ta'lim sharoitlarini (mutaxassislar va ota-onalar talablarini, psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalar tavsiyalarini va boshqalarni) hisobga olgan holda tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni tizimlashtirish va optimallashtirish.
- Ta'lim jarayonini mikro (pedagog va sog'ligida cheklovlari bo'lgan o'quvchi o'rtasidagi o'zaro aloqani tahlil qilish) va makro darajalarda (ushbu o'zaro ta'sir samaradorligiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni baholash) tizimli tahlil qilish.

- Inklyuziv ta'lim jarayonining ko'p komponentli matritsasini (tizimli dasturlashtirish) yaratish.
- Manzilli ilmiy-metodik yordam va dasturiy ta'minotni (tizimli loyihalashtirish) amalga oshirish.
- Shuningdek, tizimli yondashuv pedagoglarning sog'ligida cheklovlari bo'lgan o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish bo'yicha kasbiy kompetentliklarini tahlil qilish va baholashni nazarda tutadi.

Tamoyillar: Inklyuziv ta'limga kiritishning asosiy tamoyillari. Ta'lim tizimini joriy etish har doim ma'lum bir qonun qoidalarga, tamoyillarga asoslanishni talab etadi. Inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilishda esa quyidagi tamoyillarga asoslaniladi:

- 1) Inklyuziv ta'limning e'tirof etilishi.
- 2) Inklyuziv ta'limning barcha uchun ochiq bo'lishi tamoyili.
- 3) Bog'lanishning mavjud bo'lishi tamoyili.
- 4) Markazlashtirilmagan bo'lishi tamoyili.
- 5) Inklyuziv ta'limda kompleks yondashishi tamoyili.
- 6) Inklyuziv ta'limda moslashuvchanlik tamoyili.
- 7) Malakaviylik tamoyili.

4.Differensial ta'lim tushunchasi va mohiyati.

O'quv jarayonini differentsiatsiyalash — bu ta'limda har bir o'quvchining individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos ravishda ta'lim mazmuni, o'quv usullari va baholashni moslashtirishga qaratilgan yondashuv. Uning maqsadi har bir o'quvchiga optimal ta'lim sharoitlarini yaratish va muvaffaqiyatli rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratishdir.

O'quv jarayonini differentsiatsiyalashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ***O'quv jarayonining individualizatsiyasi:*** Har bir o'quvchining noyob ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olish. Bu o'quv jarayonining tezligini o'zgartirish, materialni tushuntirishning turli usullarini qo'llash va turli ta'lim resurslarini tanlashni o'z ichiga olishi mumkin.
- ***O'quv materiallarining xilma-xilligi:*** O'quvchilarga ularning tayyorgarlik darajasi va o'quv uslubi bilan mos keladigan turli ma'lumot manbalari va o'quv materiallarini taqdim etish. Bu, turli murakkablikdagi matnlar, video darslar, interaktiv vazifalar va h.k. ni o'z ichiga olishi mumkin.
- ***Baholash shakllari va usullari:*** O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bilim va ko'nikmalarni baholashning turli usullarini qo'llash. Bu an'anaviy testlar va nazorat ishlari, loyiha ishlari, portfel, o'z-o'zini baholash va hamkorlikda baholashni o'z ichiga olishi mumkin.

– **Hamkorlikda ta'lim:** O'quvchilarning turli tayyorgarlik darajalariga ega bo'lgan guruhlarini umumiy ta'lim maqsadlariga erishish uchun birgalikda ishlashini tashkil etish. Hamkorlik o'quvchilarga bir-birini o'rgatish, kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish va jamoada ishlashni o'rgatishda yordam beradi.

Differentsiyal yondashuvni ta'lim jarayonini tashkil etishda qo'llashning mashhurligi zamonaviy ta'lim muassasalarida ortib bormoqda. O'qish o'quvchilar uchun qiziqarli va qulay bo'lib, attestatsiya natijalari ushbu metodning samaradorligini tasdiqlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi" (1948-yil)
2. "Nogiron shaxslar huquqlari to'g'risida"gi Deklaratsiya
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://lex.uz/docs/-6445145>
4. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'RQ – 637 – son. <https://lex.uz/docs/-5013007>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 13.10.2020 yildagi PQ-4860-son <https://lex.uz/ru/docs/-5044711>
6. O'zbekiston respublikasi Vazirlar mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori <https://lex.uz/ru/docs/-5679836>
7. O'zbekiston respublikasi Vazirlar mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2024-yil 25-yanvardagi 46-son qarori <https://lex.uz/docs/-6779571>
8. Psixologik lug'at / Umumiy. ed. A. V. Petrovskiy, M. G. Yaroshevskiy. - 2-nashr, rev. va qo'shimcha - M.: Poitizdat, 1990. - 494 b.
9. Individual yo'naltirilgan ta'lim tizimi: rivojlanish yo'llari [Matn] / tahrirlangan. ed. L. I. Ivolgina. - Krasnoyarsk: NOKROPSIOSO, 2013. - 106 p.
10. Nosova, I. Kichik guruhlarda ishlashning xususiyatlari [Matn] / I. V. Nosova // Boshlang'ich maktab plyus OLDINI va KEYIN. - 2004. - 6-son.
11. Rus pedagogik entsiklopediyasi / ed. V.V. Davydov. - M.: Bolshaya ros. ensikl, 1993. - 1160 b.
12. Belova, S. N. Ta'lim jarayonining innovatsion ijtimoiy yo'naltirilgan rivojlanishi oliy kasbiy ta'lim sifatining kafolati sifatida [Matn] / S. N. Belova // Ilmiy eslatmalar: Kursk davlat universitetining elektron ilmiy jurnali. - 2013. - No 2(26). - 215-221-betlar
13. Yarullov, A. A. Individual yo'naltirilgan ta'lim tizimi Tarasova, E. I. O'smirlarga o'qitish uchun bo'lajak texnologiya o'qituvchisini tayyorlashning individual yo'naltirilgan tizimi.

13. Лехциер, В. Я. «Твой собственный путь в зыбучих песках» (Модель рефлексивного обучения как подход к профессиональному развитию учителя английского языка) / В. Я. Лехциер // Вестник СамГУ. 2002. № 3
14. Giektra Spandagou, Cathy Little, David Evans, Michelle L. Inklusiv Education in Schools and Early Childhood Settings. Springer Singapore. 2020.
15. Инклюзивное образование в Испании. Пашкова.М, Скуднова. Т.Д.2018.
16. Екатерина Михальч. Инклюзивное образование. 2021.
16. Наталья Микляева, Татьяна Чудесникова, Анна Виленская, Ольга Кудравец, Светлана Семенака. Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва Юрайт. 2021.

Glossariy

1. **Nogironligi bo‘lgan bola** – Barqaror jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsonlari tufayli hayotiy faoliyati cheklanganligi sababli ijtimoiy yordamga muhtoj o‘n sakkiz yoshgacha bo‘lgan shaxs.
2. **Nogironlik** – Inson organizmining funksiyalari buzilishi yoki cheklanishi natijasida yuzaga keladigan holat.
3. **Ko‘zga tashlanmaydigan nogironlik** – Tashqi ko‘rinishdan bilinmaydigan, ammo kundalik faoliyatga ta’sir etuvchi sog‘liq muammolari yoki surunkali kasalliklar.
4. **Sensor nogironlik** – Eshitish, ko‘rish yoki boshqa sezgi organlarining funksiyalaridagi buzilishlar.
5. **Jismoniy nogironlik** – Mushaklar, suyaklar yoki bo‘g‘imlardagi buzilishlar tufayli harakatlanishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar.
6. **Ijtimoiy adolat** – Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlarini teng ta’minlash va diskriminatsiyaga qarshi kurash.
7. **Inkluziv ta’lim** – Nogironligi bo‘lgan va bo‘lmagan bolalar bir xil sharoitda ta’lim olishini ta’minlovchi tizim.
8. **Xalqaro sog‘liqni saqlash tashkiloti (XST)** – Nogironlik va sog‘liq masalalarida xalqaro standartlarni ishlab chiquvchi tashkilot.
9. **Avesto** – Markaziy Osiyoda sog‘lom nasl va nogironlikni davolash bo‘yicha qadimiy bilimlar to‘plami.

1.4.modul. “Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv-mavzu rejasi

2. Inklyuziv va ehtiyojlarga asoslangan differensial ta’limning zamonaviy yondashuvlari

Mashg‘ulotning texnologik xaritasi

O‘quv bloki	I. Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish				
O‘quv modul	1.4. modul. “Ta’limda inklyuziya va ehtiyojlarga asoslangan differensial yondashuv” modulining o‘quv-mavzu rejasi				
Mavzu	2. Inklyuziv va ehtiyojlarga asoslangan differensial ta’limning zamonaviy yondashuvlari				
Davomiyligi	80 daqiqa				
Mashg‘ulotning maqsadi	<p>Guruhlarda eng ko‘p uchraydigan neyroxilma-xillik turlarining xususiyatlarini tasvirlab beradi.</p> <p>Neyroatipik o‘quvchilarning ehtiyojlariga mos strategiyalarni aniqlaydi.</p> <p>Darslarni rejalashtirish va o‘tishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan kamida uchta strategiyadan iborat ro‘yxatni tuzish orqali neyroxilma-xillik uchun mos bo‘lgan strategiyalarni tushunishini namoyish etadi.</p>				
Mashg‘ulot bosqichlari	Faoliyat tavsifi	Vaqt, daqiqa	Metodlar	Zarur jihozlar	Natija
1. Tashkiliy qism	Salomlashish Maqsad va reja bilan tanishtirish Mashg‘ulotning dolzarbligini asoslab berish	5	Suhbat, tushuntirish	2-3-slayd	O‘qituvchilar mashg‘ulotga tayyor bo‘lishadi.
2. Kirish mashqi (Muzyorar)	1-mavzu yuzasidan savol javoblar "Mavzuning dolzarbligi" haqida qisqa muhokama,	10	aqliy hujum, O‘zaro muhokama uchun,	4-slayd	Mavzuga munosabati va mazmuniga qiziqish uyg‘onadi va ishtirok etishga

					rag‘batlanadi .
3. Nazariy qism Interactive ma’ruza	- Neyroxilma-xillik tushunchasi va mohiyati, neyroxilma-xillik turlari va farqlari, ta’lim jarayoniga mos strategiyalarni ishlab chiqish, dars rejasiga mos yondashuvlarni qo‘shish, o‘zaro fikr almashish va tajriba tahlili, o‘quv muhitini moslashtirish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalar.	15	Taqdimot, ko‘rgazmali tushuntirish	4-9-slaydlar	O‘qituvchilar asosiy ta’lim nazariyalari mazmun-mohiyatini nazariy jihatdan o‘rganadi.

<p>4. Amaliy mashg'ulot "Gap – jumla – so'z" va "Venn" diagrammasi</p>	<p>Amaliy mashg'ulot jarayoni: - Neyroxilma-xillik haqida ko'proq ma'lumot olish va ushbu xilma-xillikning o'zlari dars o'tadigan o'quvchilar guruhida eng ko'p tarqalgan turlari haqida bilish maqsadida o'qituvchilar juftlikda ushbu topshiriqni bajarishadi: 1. Barcha juftlikdagi o'qituvchilarga 1a-tarqatma beriladi. Har bir juft o'qituvchiga o'rganishi va ma'lumot olishi uchun neyroxilma-xillikning ikkita maxsus turi beriladi va ular o'rganganlari asosida Venn diagrammasini to'ldirib ushbu turlarning o'xshash va farqli tomonlarini tadqiq qilishadi. Venn diagrammasi bir biri bilan kesishuvchi ikki yoki undan ortiq aylanalardan iborat grafik organayzer bo'lib, aylanalarning kesishuvchi joyida o'qituvchilar</p>	<p>30</p>	<p>Kichik guruhda ishlash, Hamkorlikda ishlash, Tanqidiy fikrlash</p>	<p>2.1a,2.2a,2.3a, 2.4a,tarqatmalar 10-slayd, 2.1b,2.2b,2.3b-tarqatmalar</p>	<p>O'qituvchilar da tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash va o'z fikrini asoslash bo'yicha amaliy ko'nikmalar hosil qilishlariga imkon yaratiladi.</p>
---	--	-----------	---	--	---

	<p>nerotiplarning xshash tomonlari yozilsa, aylananing qolgan qismlarida o‘qituvchilar ikkita neyrotip o‘rtasidagi farqlar qayd etiladi.</p> <p>- kichik guriglarda ishlash uchun “Gap – jumla – so‘z” usulini qo‘llash uchun quyidagi bosqichlarga amal qilish so‘raladi:</p> <p>Har bir o‘qituvchi matnda matnning asosiy g‘oyasini taqdim etuvchi gapni tanlaydi.</p> <p>Har bir o‘qituvchi ushbu tanlovni qilishga undagan jumlani tanlaydi.</p> <p>Har bir o‘qituvchi ushbu jumladagi ularning qarashi bo‘yicha eng kuchli so‘zni tanlashadi.</p> <p>Keyin o‘qituvchilar kichik guruhlarda o‘z tanlovlarini muhokama qilishadi va qayd qilib borishadi.</p> <p>So‘ng o‘qituvchilar quyidagi uchta yo‘nalishda savollarga javob izlashadi:</p> <p>Qanday mavzular yuzaga chiqmoqda?</p>				
--	---	--	--	--	--

	<p>Ulardan amaliyotga tatbiq bo'yicha qanday xulosalar yasash mumkin?</p> <p>Sizning tanlovingiz matnda berilgan qaysi aspektlarni qamrab olmadi va qaysilari muhokama davomida yuzaga chiqdi?</p>				
5. Taqqoslash mashqi “deagramma”	<p>Inklyuziv ta'limni amaliyotga samarali tatbiq etish yo'llarini yanada aniqlashtirish uchun sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlari bilan tanishib, ularga mos nazariyalarni</p>	10	<p>Suhbat, muhokama, tahlil, deagramma to'ldirish</p>	<p>11-slayd, 12-slayd 2.1d, tarqatma</p>	<p>O'qituvchilar o'z tajribalarini o'rtoqlashadi va yangi g'oyalarni o'zlashtiradi.</p>

	taqqoslash va fikrini asoslash bo'yicha fikr-mulohazalar olish				
6. Refleksiya tavsiyalar va darsni yakunlash	"3,2,1" usuli orqali bugungi dars mashg'ulotidan olgan 3 ta muhim ma'lumot, yanada chuqurroq bilishni xohlagan 2 ta savol hamda o'zi uchun mavhumligicha qolgan 1 ta muammoni aytishlari so'rash	10	"3,2,1" uslubi Baxs-munozara	13-20-slayd	O'qituvchilar o'z faoliyatini baholaydi va o'rganilgan ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqadi.

Darsda foydalaniladigan tarqatma materiallar

Ilovalar

2-mavzu uchun Tarqatma (1-ilova)

2.1 A tarqatma material.	Neyroxilma-xillik
<p>Ushbu mashqda o'qituvchilar Maslouning ehtiyojlar piramidasi va inklyuziya o'rtasidagi bog'liqlikni "Gap – jumla – so'z" mushohada tartibi orqali.</p> <p>Gap – jumla – so'z mulohaza tartibi Garvard universiteti ta'lim fakultetining Project Zero loyihasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, matn bilan ishlash va unda matnning asl mohiyatini ilg'ash orqali berilgan ma'lumotlardan ma'no hosil qilishga undaydi va har bir individual o'quvchiga matn qanday ma'no taqdim etishini ko'rsatadi.</p> <p>Aslida ushbu usul bir butun matn bilan ishlash uchun yaratilgan bo'lishiga qaramay, undan matnning paragraflari, qism va bo'laklari bilan ishlashda ham foydalanish mumkin. Mazkur usuldan 1.3S tarqatmada berilgan "Sinfda qo'llash uchun ishlanmalar"da foydalanishni tavsiya etamiz.</p> <p>"Gap – jumla – so'z" usulini qo'llash uchun quyidagi bosqichlarga amal qilish so'raladi:</p> <p>Har bir o'qituvchi matnda matnning asosiy g'oyasini taqdim etuvchi gapni tanlaydi. Har bir o'qituvchi ushbu tanlovni qilishga undagan jumlani tanlaydi.</p>	

Har bir o'qituvchi ushbu jumladagi ularning qarashi bo'yicha eng kuchli so'zni tanlashadi.

Keyin o'qituvchilar kichik guruhlarda o'z tanlovlarini muhokama qilishadi va qayd qilib borishadi.

.So'ng o'qituvchilar quyidagi uchta yo'nalishda savollarga javob izlashadi:

Qanday mavzular yuzaga chiqmoqda?

Ulardan amaliyotga tatbiq bo'yicha qanday xulosalar yasash mumkin?

Sizning tanlovingiz matnda berilgan qaysi aspektlarni qamrab olmadi va qaysilari muhokama davomida yuzaga chiqdi?

Ushbu mashqning so'nggi bosqichida o'qituvchilar o'z xulosalari haqida refleksiv jurnallariga qayd kiritishadi.

2.1 A Neyroxilma-xillik bu insonlarda miya faoliyati turlicha bo'lishini va bu biron bir kamchilik yoki yetishmovchilik emas, aksincha normal holat ekanligini qo'llab-quvvatlovchi qarashni ifoda etuvchi atama sanaladi.

Neyrodivergent bo'lgan insonlar o'zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo'lgan odamlar sanaladi. Ularning miyasi tipik deya tan olingan miya faoliyatiga qaraganda boshqacha faoliyat ko'rsatadi. Ushbu neyroatipik odamlarda ma'lumotlarga ishlov berish yoki ijtimoiy hulq-atvorda muammolar kuzatilishi mumkin. Miya faoliyatidagi farqlar kimyoviy tuzilishidagi o'zgarishlar o'z ichiga nutq, til va muloqot ehtiyojlari (NTME)ni, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, DTGS (diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi), autizm, disleksiya, Asperger sindromi, disgrafiya va diskalkuliya kabilarni olishi mumkin.

DTGS tibbiy holat bo'lib u miya rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. U shuningdek odamlarning o'zini tutishi, xulq-atvoriga ham ta'sir o'tkazishi mumkin. Giperfaollik ushbu holatning bir qismi bo'lishi mumkin, lekin diqqat tanqisligi (DT) bilan tashxislangan shaxslar introvert bo'lishi va giperfaollik belgilarini namoyon etmasligi ham mumkin. DT va DTGS xulq-atvoriga, vaqtni boshqarish, diqqat va impulsni nazoratda ushlash kabilarga salbiy ta'sir o'tkazadi. DTGS tashxisi qo'yilgan o'smirlar muloqot davomida gapni bo'lishi yoki faoliyatga xalaqt berishi va bu o'z navbatida ushbu o'smirlarning o'zgalar bilan do'stona munosabatlar o'rnatishini yanada qiyinlashtirishi kuzatiladi. Ular o'ylamay gapirib qo'yishlari va bu o'zgalarni hafa qilib qo'yishi mumkin. Ular ba'zan arzimagan kelishmovchilikka haddan tashqari reaksiya bildirib, asablarini tinchlantirishlari mushkul bo'ladi. DT va DTGS sindromi mavjud odamlar berilgan topshiriq va yo'l-yo'riqda tez-tez

adashishadi va buning oqibatida ularning tashkilotchilik qobiliyati sust rivojlangan bo'ladi. (1-guruh uchun)

2.2 A Neyroxilma-xillik bu insonlarda miya faoliyati turlicha bo'lishini va bu biron bir kamchilik yoki yetishmovchilik emas, aksincha normal holat ekanligini qo'llab-quvvatlovchi qarashni ifoda etuvchi atama sanaladi. Miya faoliyatidagi farqlar kimyoviy tuzilishidagi o'zgarishlar o'z ichiga nutq, til va muloqot ehtiyojlari (NTME)ni, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, DTGS (diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi), autizm, disleksiya, Asperger sindromi, disgrafiya va diskalkuliya kabilarni olishi mumkin. Autizm rivojlanishdagi nuqson bo'lib, miyaning o'zgacha funksiyasi natijasida ro'y beradi. Ushbu sindromning spektrlari aniq bo'ladi. Neyroxilma-xillik ehtiyojlari mavjud insonlar bilan taqqoslaganda hammada ham bu darajadagi qiyinchiliklar mavjud emas. Autistik spektrning buzilishi, yoki ASB, tashxisi qo'yilgan odamlar ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o'zaro muloqotga kirishishi, takrorlanib turuvchi doimiy xulq-atvorida muammolar kuzatiladi. Ular uchun muloqot davomidagi suhbat mazmunini tushunish, ayniqsa suhbat davomida hazil, mutoyiba, sha'ma yoki kinoya qo'llanilganda, qiyinchilik tug'diradi. Asperger sindromi autizm tashxisi qo'yilgan odamlarga nisbatan qo'llaniluvchi atama bo'lib, ular odatda o'rtacha intellekt yoki o'rtachadan yuqoriroq intellektga ega bo'ladilar. ASB tashxisi qo'yilgan o'smirlar tashkilotchilikda, vaqtni boshqarish va kundalik odatiy faoliyat turlarida o'zgarishlar bo'lganda qiyinchilikka uchrashadi.

Disleksiya yozilgan ma'lumotni o'qiy olish bilan bog'liq nuqson bo'lib, uning asosiy sababi miyada yuz beruvchi neyron bog'lanishlarning boshqachaligida bo'ladi. Ushbu nuqson asosan xatosiz o'qish va yozish bilan bog'liq ko'nikmalarga ta'sir ko'rsatadi. Disleksiyaga ega odamlar ham vaqtni boshqarish, tashkilotchilik, yodda saqlash va tartibga amal qilishda muammolarga duch keladi. Disleksik o'smirlar o'y vazifalari va yo'l-yo'riqlarni yoddan chiqarishadi va asosiy masalalarni umumlashtirish va ular asosida xulosalar yasashda qiyinchilikka uchrashadi. Ularda, shuningdek, ma'ruza davomida ma'ruzachi ortidan ulgurishda, bir nechta bosqichlarni o'z ichiga olgan yo'l-yo'riqlarni ketma-ketlikda bajarishda muammolar kuzatiladi. (2-guruh uchun)

2.3 A Neyroxilma-xillik bu insonlarda miya faoliyati turlicha bo'lishini va bu biron bir kamchilik yoki yetishmovchilik emas, aksincha normal holat ekanligini qo'llab-quvvatlovchi qarashni ifoda etuvchi atama sanaladi. Miya faoliyatidagi farqlar kimyoviy tuzilishidagi o'zgarishlar o'z ichiga nutq, til va muloqot ehtiyojlari (NTME)ni, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, DTGS (diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi), autizm, disleksiya, Asperger sindromi, disgrafiya va diskalkuliya kabilarni olishi mumkin. Disgrafiya o'rganishdagi qiyinchilik turi

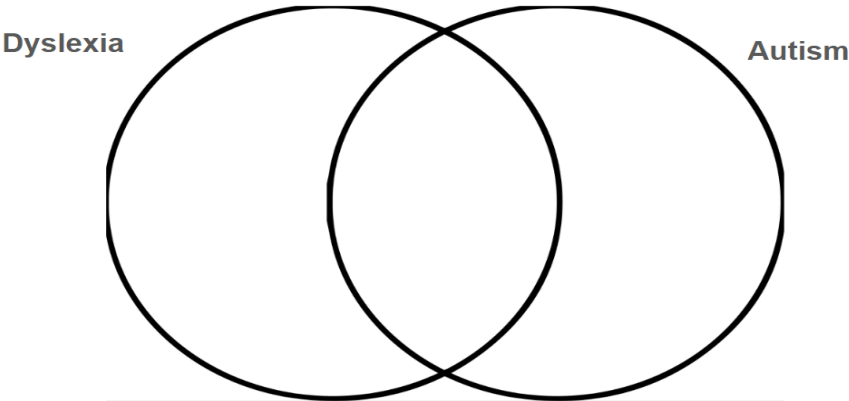
bo'lib, bunda shaxsning tushunarli, mantiqiy ketma-ketlikda va tushunarli tarzda ma'lumotni yozma ifodalashi qiyin kechadi. Bu odatda motorika, ma'lumotga ishlov berish tezligi va fikrni yozma ravishda tashkillashtira olishga bog'liq bo'ladi. Bu holatga xos qiyinchiliklar yozish bilan bog'liq jismoniy faoliyatdan tortib g'oya va fikrlarni qog'ozga tushirishgacha bo'lishi mumkin. Bunday holatdagi o'smirlarning husnixatida kamchiliklar, yozish davomida qo'lning tez charchashi, harflarni qoldirib ketish yoki qaytarish, varaqda matnni tashkillashtirish, berilgan ustunda sonlarni ketma-ketlikda bir tekis joylashtirish muammolar kuzatilishi mumkin. Disgrafik o'smirlar o'qib tushunish qiyin bo'lgan diagramma va tablitsalar tuzishadi.

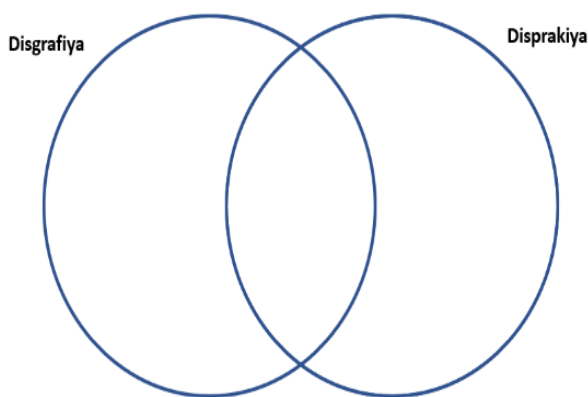
Diskalkuliya bu insonning raqamlarni tushunishi va ular bilan ishlashida kuzatiladigan muammolarda namoyon bo'luvchi holat sanaladi. Bunga ba'zan "matematik disleksiya" deya ta'rif beriladi. Bunda shaxsning raqamlarni anglashi, matematik fikrlashida muammolar kuzatiladi. Diskalkulik o'smirlar shuningdek o'lchov birliklari (masalan, vazn, masofa, kalendar va jadvallar, vaqtni aytish, vaqtdan samarali foydalanish)da qiyinchilikka duch kelishadi. Zamon va makondagi chalkashliklar, xaritalarni o'qiy olish, masofalarni aniq belgilay olish hamda pul bilan bog'liq masalalarni boshqara olish kabi kundalik faoliyat turlaridagi muammolar bu shaxslar uchun xos bo'lgan qiyinchiliklar sanaladi. (3-guruh uchun)

2.4 A Neyroxilma-xillik bu insonlarda miya faoliyati turlicha bo'lishini va bu biron bir kamchilik yoki yetishmovchilik emas, aksincha normal holat ekanligini qo'llab-quvvatlovchi qarashni ifoda etuvchi atama sanaladi. Miya faoliyatidagi farqlar kimyoviy tuzilishidagi o'zgarishlar o'z ichiga nutq, til va muloqot ehtiyojlari (NTME)ni, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, DTGS (diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi), autizm, disleksiya, Asperger sindromi, disgrafiya va diskalkuliya kabilarni olishi mumkin. Disprakiya shuningdek Rivojlanish Koordinatsiyasidagi Buzilish (RKB) ham deb yuritilib, koordinatsiya, motor ko'nikmalar va ba'zan nutq faoliyatiga salbiy ta'sirda namoyon bo'ladi. Bu holat o'smirning kundalik o'qib-o'rganishga oid va ijtimoiy faoliyat turlarini oson va samarali tarzda bajarishiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Dispraksik shaxslar uchun sport turlari bilan shug'ullanish va hatto avtomobil boshqarishni o'rganish juda murakkab bo'lishi mumkin. Dispraksik o'smirlarda husnixatda, oyoq kiyim bog'ichlarini bog'lashda, o'tkir tig'li oshxona anjomlar (pichoq, sanchqi)idan foydalanishda, masofani aniqlik bilan belgilashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Ular bir nechta bosqichli topshiriqlarni rejalashtirish va to'g'ri ketma-ketlikda bajarishda, masalan, ilmiy tajriba-sinov ishlarida ketma-ketlikni eslab qolish kabi faoliyatlarda qiyinchilikka uchraydilar. Ular nutqida ovozning ohangi, balandligini to'g'ri belgilagan holda g'oya va fikrlarni, ayniqsa bosim ostida aniq, xatosiz ifodalashga qiynaladilar.

(4-guruh uchun)
Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:
<ul style="list-style-type: none"> - Neyroxilma-xillik o'quvchilarning o'rganish jarayonida qanday rol o'ynaydi? - Neyroxilma-xillikka asoslanib, o'qitish jarayonida qanday yondashuvlar muhimdir?

Tarqatma (2-ilova)

2.1 B tarqatma material.	Neyroxilma-xillik Venn diagrammasi
<p>Neyroxilma-xillik haqida ko'proq ma'lumot olish va ushbu xilma-xillikning o'zlari dars o'tadigan o'quvchilar guruhida eng ko'p tarqalgan turlari haqida bilish maqsadida o'qituvchilar juftlikda ushbu topshiriqni bajarishadi:</p> <p>Barcha o'qituvchilar 2.1A. 2.2A. 2.3A . 2.4A tarqatmalar asosida olgan bilimlar asosida ishlaydi Tarqatmada neyroxilma-xillik va diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi (DTGS), autizm, disleksiya, disgrafiya, diskalkuliya va dispraksiya kabilarning asosiy xususiyatlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi (2.1A. 2.2A. 2.3A . 2.4A dagi matindagi tashxis va muhokama natijasida olingan bilimlari ushbu degrammaga tushuriladi)</p> <p>Har bir juft o'qituvchiga o'rganishi va ma'lumot olishi uchun neyroxilma-xillikning ikkita maxsus turi beriladi va ular o'rganganlari asosida Venn diagrammasini to'ldirib ushbu turlarning o'xshash va farqli tomonlarini tadqiq qilishadi. Venn diagrammasi bir biri bilan kesishuvchi ikki yoki undan ortiq aylanalardan iborat grafik organayzer bo'lib, aylanalarning kesishuvchi joyida o'qituvchilar nerotiplarning xshash tomonlari yozilsa, aylananing qolgan qismlarida o'qituvchilar ikkita neyrotip o'rtasidagi farqlar qayd etiladi.</p>	
	

O'qituvchilarga taqqoslash va qiyoslash uchun neyrotiplar tarqatiladi:

Disleksiya va autizm

Diskalkuliya va DTGS

Disprakiya va disgrafiya

Topshiriqni tez tugatgan o'qituvchilardan berilgan tiplarning yanada ko'proq o'xshash va farqli jihatlarini o'rganib, diagrammaga kiritishlari so'ralishi mumkin yoki ularga uchinchi neyrotip berilishi va Venn diagrammasiga qo'shish so'ralishi mumkin. Masalan, Turette va Irlen sindromlari

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

.....

Tarqatma (3-ilova)

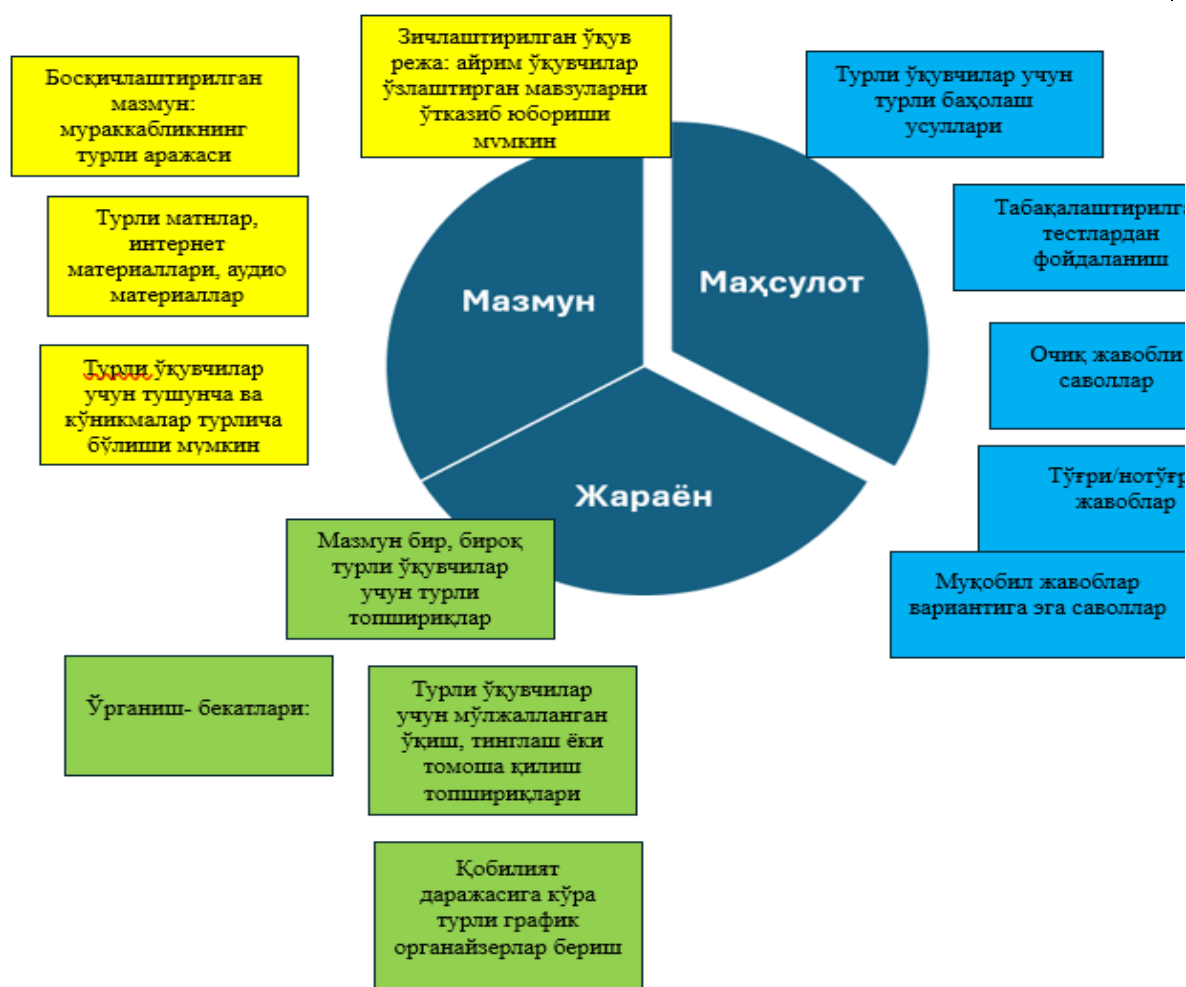
2.1 D tarqatma material.	Sinfda qo‘llash uchun ishlanmalar		
Inklyuziv sinf: o‘quv jarayonida amaliyotga tatbiq etish			
Ushbu topshiriqda o‘qituvchilar neyroxilma-xil o‘quvchilarni qamrab olgan inklyuziv sinflarning o‘ziga xos qiyinchiliklariga murojaat qilish va ularga yechim topish yo‘llarini 2.1D tarqatmada berilgan matnni o‘qish orqali o‘rganishadi (Qarang 2.1D Tarqatma: Sinfda qo‘llash uchun ishlanmalar) va quyidagi sarlavhalar berilgan diagrammani to‘ldirishadi (2.1D Tarqatma: Diagramma):			
Darslarimda allaqachon foydalanadigan strategiyalarim	Darslarimda men qo‘llab ko‘rmoqchi bo‘lgan strategiyalar	Men hal qo‘llashga tayyor bo‘lmagan strategiyalar va ularni mening kontekstimda qo‘llashga qiyinchilik	Ayrim darslar mumk

		tugʻdiruvchi sabablar		
Yanada chuqurroq oʻrganish va tahlil qilish uchun savollar:				
.....				

Tarqatma (4-ilova)

2.1 E. tarqatma material.	Oʻrganishning ijtimoiy-madaniy nazariyasi
<p>Tarqatma: Tabaqalashtirish turlari</p> <p>Kerol Ann Tomlinsonga koʻra “tabaqalashtirish bu oʻqitish va oʻrganishning barcha oʻquvchilar uchun yoʻnaltirilganligiga ishonch hosil qilish boʻlib, bu oʻqituvchi sifatida bizning maqsadimiz boʻlishi lozim.”</p> <p>Tabaqalashtirish mavzusiga kirish sifatida oʻqituvchilar tabaqalashtirishning uchta turi (mazmun, jarayon, mahsulot) berilgan grafik organayzerni oʻrganishadi va oʻyla-muhokama qil-oʻrtoqlash (Think-Pair-Share) usulida muhokama qilishadi.</p> <p>Oʻyla-muhokama qil-oʻrtoqlash (Think-Pair-Share) oddiy hamkorlikda ishlash strategiyasi boʻlib, undan turli kontekstlar va maqsadlarda foydalanish mumkin.</p> <p>Ushbu mashqni bajarish uchun 1.3E tarqatmada berilgan grafik organayzerni oʻqituvchilarga tarqating va ulardan quyidagilarni bajarishni soʻrang:</p> <p>Oʻzingiz mustaqil ravishda grafikdagi “Mazmun” boʻlimi va unga biriktirilgan tavsiyalar haqida oʻylab koʻring.</p> <p>Berilgan tavsiyalarni hamrohingiz bilan muhokama qiling.</p> <p>Ularga bildirilgan fikr va mulohazalarni butun guruh bilan oʻrtoqlashing.</p> <p>Yuqoridagi bosqichlarni grafik organayzerda berilgan Jarayon va Mahsulot boʻlimlari va ularga tegishli tavsiyalar bilan ham takrorlang.</p> <p>Oʻqituvchilarga tushuntiringki, bu hali tabaqalashtirish mavzusiga kirish hisoblanadi. Kursning ikkinchi modulida maxsus tabaqalashtirish strategiyalari</p>	

haqida batafsil ma'lumot olishadi va ularni o'quv jarayonida, dars davomida amaliyotga tatbiq etishni o'rganishadi.

Yanada chuqurroq o'rganish va tahlil qilish uchun savollar:

.....

Tarqatma (5-ilova)
Tarqatma material. Taqqoslash mashqi
Quyida berilgan sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlarida qaysi o'rganish nazariyalari aks etgan?

№	Neyroxilma-xillik ta'rifi	Neyroxilma-xillik nomi
1.	Yozma ifodani tushunarli va mantiqiy ketma-ketlikda ifodalashdagi qiyinchilik, bu motorika va ma'lumotni yozma ravishda tashkil qila olish bilan bog'liq muammolarni o'z ichiga oladi.	
2.	O'zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo'lgan odamlar. Ularning miyasi tipik deb tan olingan miya faoliyatidan boshqacha ishlaydi.	
3.	Miyada yuz beruvchi neyron bog'lanishlarning boshqachaligi sababli o'qish va yozish bilan bog'liq qiyinchiliklar.	
4.	Autizm spektridagi shaxslar uchun qo'llaniladigan atama bo'lib, odatda o'rtacha yoki undan yuqori intellektga ega bo'lganlarni ifodalaydi.	
5.	Rivojlanishdagi o'ziga xoslik bo'lib, miyaning o'zgacha funksiyasi tufayli yuzaga keladi. Ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o'zaro aloqa va takrorlanuvchi xulq-atvorlar bilan bog'liq muammolar bilan tavsiflanadi.	
6.	Giperfaollik belgilarisiz namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan holat. Odamlarda diqqatni jamlash, topshiriqlarni boshqarish va vaqtni rejalashtirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.	
7.	Tibbiy holat bo'lib, miya rivojlanishiga va odamlarning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi, jumladan, diqqatni jamlash va impulslarni nazorat qilishda muammolar keltirib chiqaradi.	

2 – Tarqatma material. Taqqoslash mashqi

Quyida berilgan sinfda bajariladigan mashq va faoliyat turlarida qaysi o'rganish nazariyalari aks etgan?

№	Neyroxilma-xillik ta'rifi	Neyroxilma-xillik nomi
1.	Yozma ifodani tushunarli va mantiqiy ketma-ketlikda ifodalashdagi qiyinchilik, bu motorika va ma'lumotni yozma ravishda tashkil qila olish bilan bog'liq muammolarni o'z ichiga oladi.	Disgrafiya
2.	O'zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo'lgan odamlar. Ularning miyasi tipik deb tan olingan miya faoliyatidan boshqacha ishlaydi.	Neyrodivergent
3.	Miyada yuz beruvchi neyron bog'lanishlarning boshqachaligi sababli o'qish va yozish bilan bog'liq qiyinchiliklar.	Disleksiya
4.	Autizm spektridagi shaxslar uchun qo'llaniladigan atama bo'lib, odatda o'rtacha yoki undan yuqori intellektga ega bo'lganlarni ifodalaydi.	Asperger sindromi
5.	Rivojlanishdagi o'ziga xoslik bo'lib, miyaning o'zgacha funksiyasi tufayli yuzaga keladi. Ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o'zaro aloqa va takrorlanuvchi xulq-atvorlar bilan bog'liq muammolar bilan tavsiflanadi.	Autizm
6.	Giperfaollik belgilarisiz namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan holat. Odamlarda diqqatni jamlash, topshiriqlarni boshqarish va vaqtni rejalashtirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.	DT (Diqqat tanqisligi)
7.	Tibbiy holat bo'lib, miya rivojlanishiga va odamlarning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi, jumladan, diqqatni jamlash va impulsni nazorat qilishda muammolar keltirib chiqaradi.	DTGS (Diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi)

Tavsiya etilgan javoblar

№	Neyroxilma-xillik ta’rifi	Neyroxilma-xillik nomi
1.	Yozma ifodani tushunarli va mantiqiy ketma-ketlikda ifodalashdagi qiyinchilik, bu motorika va ma’lumotni yozma ravishda tashkil qila olish bilan bog‘liq muammolarni o‘z ichiga oladi.	Disgrafiya
2.	O‘zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo‘lgan odamlar. Ularning miyasi tipik deb tan olingan miya faoliyatidan boshqacha ishlaydi.	Neyrodivergent
3.	Miyada yuz beruvchi neyron bog‘lanishlarning boshqachaligi sababli o‘qish va yozish bilan bog‘liq qiyinchiliklar.	Disleksiya
4.	Autizm spektridagi shaxslar uchun qo‘llaniladigan atama bo‘lib, odatda o‘rtacha yoki undan yuqori intellektga ega bo‘lganlarni ifodalaydi.	Asperger sindromi
5.	Rivojlanishdagi o‘ziga xoslik bo‘lib, miyaning o‘zgacha funksiyasi tufayli yuzaga keladi. Ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o‘zaro aloqa va takrorlanuvchi xulq-atvorlar bilan bog‘liq muammolar bilan tavsiflanadi.	Autizm
6.	Giperfaollik belgilarisiz namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan holat. Odamlarda diqqatni jamlash, topshiriqlarni boshqarish va vaqtni rejalashtirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.	DT (Diqqat tanqisligi)
7.	Tibbiy holat bo‘lib, miya rivojlanishiga va odamlarning xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi, jumladan, diqqatni jamlash va impulslarni nazorat qilishda muammolar keltirib chiqaradi.	DTGS (Diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi)

1.Neyroxilma-xillik nima?

Neyroxilma-xillik bu insonlarda miya faoliyati turlicha bo‘lishini va bu biron bir kamchilik yoki yetishmovchilik emas, aksincha normal holat ekanligini qo‘llab-quvvatlovchi qarashni ifoda etuvchi atama sanaladi.

Neyrodivergent bo‘lgan insonlar o‘zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo‘lgan odamlar sanaladi. Ularning miyasi tipik deya tan olingan miya faoliyatiga qaraganda boshqacha faoliyat ko‘rsatadi. Ushbu neyroatipik odamlarda ma’lumotlarga ishlov berish yoki ijtimoiy hulq-atvorda muammolar kuzatilishi mumkin. Miya faoliyatidagi farqlar kimyoviy tuzilishidagi o‘zgarishlar o‘z ichiga **nutq, til va muloqot**

ehhtiyojlari (NTME)ni, yoki yanada aniqroq qilib aytganda, **DTGS (diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi), autizm, disleksiya, Asperger sindromi, disgrafiya va diskalkuliya** kabilarni olishi mumkin.

DTGS tibbiy holat bo'lib u miya rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. U shuningdek odamlarning o'zini tutishi, xulq-atvoriga ham ta'sir o'tkazishi mumkin. Giperfaollik ushbu holatning bir qismi bo'lishi mumkin, lekin diqqat tanqisligi (DT) bilan tashxislangan shaxslar introvert bo'lishi va giperfaollik belgilarini namoyon etmasligi ham mumkin. DT va DTGS xulq-atvoriga, vaqtni boshqarish, diqqat va impulsni nazoratda ushlash kabilarga salbiy ta'sir o'tkazadi. DTGS tashxisi qo'yilgan o'smirlar muloqot davomida gapni bo'lishi yoki faoliyatga xalaqt berishi va bu o'z navbatida ushbu o'smirlarning o'zgalar bilan do'stona munosabatlar o'rnatishini yanada qiyinlashtirishi kuzatiladi. Ular o'ylamay gapirib qo'yishlari va bu o'zgaralarni hafa qilib qo'yishi mumkin. Ular ba'zan arzimagan kelishmovchilikka haddan tashqari reaksiya bildirib, asablarini tinchlantirishlari mushkul bo'ladi. DT va DTGS sindromi mavjud odamlar berilgan topshiriq va yo'l-yo'riqda tez-tez adashishadi va buning oqibatida ularning tashkilotchilik qobiliyati sust rivojlangan bo'ladi.

Autizm rivojlanishdagi nuqson bo'lib, miyaning o'zgacha funksiyasi natijasida ro'y beradi. Ushbu sindromning spektrlari aniq bo'ladi. Neyroxilma-xillik ehtiyojlari mavjud insonlar bilan taqqoslaganda hammadam ham bu darajadagi qiyinchiliklar mavjud emas. Autistik spektrning buzilishi, yoki ASB, tashxisi qo'yilgan odamlar ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o'zaro muloqotga kirishishi, takrorlanib turuvchi doimiy xulq-atvorida muammolar kuzatiladi. Ular uchun muloqot davomidagi suhbat mazmunini tushunish, ayniqsa suhbat davomida hazil, mutoyiba, sha'ma yoki kinoya qo'llanilganda, qiyinchilik tug'diradi. Asperger sindromi autizm tashxisi qo'yilgan odamlarga nisbatan qo'llaniluvchi atama bo'lib, ular odatda o'rtacha intellekt yoki o'rtachadan yuqoriroq intellektga ega bo'ladilar. ASB tashxisi qo'yilgan o'smirlar tashkilotchilikda, vaqtni boshqarish va kundalik odatiy faoliyat turlarida o'zgarishlar bo'lganda qiyinchilikka uchrashadi.

Disleksiya yozilgan ma'lumotni o'qiy olish bilan bog'liq nuqson bo'lib, uning asosiy sababi miyada yuz beruvchi neyron bog'lanishlarning boshqachaligida bo'ladi. Ushbu nuqson asosan xatosiz o'qish va yozish bilan bog'liq ko'nikmalarga ta'sir ko'rsatadi. Disleksiyaga ega odamlar ham vaqtni boshqarish, tashkilotchilik, yodda saqlash va tartibga amal qilishda muammolarga duch keladi. Disleksik o'smirlar o'y vazifalari va yo'l-yo'riqlarni yoddan chiqarishadi va asosiy masalalarni umumlashtirish va ular asosida xulosalar yasashda qiyinchilikka uchrashadi. Ularda, shuningdek, ma'ruza davomida ma'ruzachi ortidan ulgurishda, bir nechta bosqichlarni o'z ichiga olgan yo'l-yo'riqlarni ketma-ketlikda bajarishda muammolar kuzatiladi.

Disgrafiya o'rganishdagi qiyinchilik turi bo'lib, bunda shaxsning tushunarli, mantiqiy ketma-ketlikda va tushunarli tarzda ma'lumotni yozma ifodalashi qiyin

kechadi. Bu odatda motorika, ma'lumotga ishlov berish tezligi va fikrni yozma ravishda tashkillashtira olishga bog'liq bo'ladi. Bu holatga xos qiyinchiliklar yozish bilan bog'liq jismoniy faoliyatdan tortib g'oya va fikrlarni qog'ozga tushirishgacha bo'lishi mumkin. Bunday holatdagi o'smirlarning husnixatida kamchiliklar, yozish davomida qo'lning tez charchashi, harflarni qoldirib ketish yoki qaytarish, varaqda matnni tashkillashtirish, berilgan ustunda sonlarni ketma-ketlikda bir tekis joylashtirish muammolar kuzatilishi mumkin. Disgrafik o'smirlar o'qib tushunish qiyin bo'lgan diagramma va tablitsalar tuzishadi.

Diskalkuliya bu insonning raqamlarni tushunishi va ular bilan ishlashida kuzatiladigan muammolarda namoyon bo'luvchi holat sanaladi. Bunga ba'zan "matematik disleksiya" deya ta'rif beriladi. Bunda shaxsning raqamlarni anglashi, matematik fikrlashida muammolar kuzatiladi. Diskalkulik o'smirlar shuningdek o'lchov birliklari (masalan, vazn, masofa, kalendar va jadvallar, vaqtni aytish, vaqtdan samarali foydalanish)da qiyinchilikka duch kelishadi. Zamon va makondagi chalkashliklar, xaritalarni o'qiy olish, masofalarni aniq belgilay olish hamda pul bilan bog'liq masalalarni boshqara olish kabi kundalik faoliyat turlaridagi muammolar bu shaxslar uchun xos bo'lgan qiyinchiliklar sanaladi.

Dispraksiya shuningdek Rivojlanish Koordinatsiyasidagi Buzilish (RKB) ham deb yuritilib, koordinatsiya, motor ko'nikmalar va ba'zan nutq faoliyatiga salbiy ta'sirda namoyon bo'ladi. Bu holat o'smirning kundalik o'qib-o'rganishga oid va ijtimoiy faoliyat turlarini oson va samarali tarzda bajarishiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Dispraksik shaxslar uchun sport turlari bilan shug'ullanish va hatto avtomobil boshqarishni o'rganish juda murakkab bo'lishi mumkin. Dispraksik o'smirlarda husnixatda, oyoq kiyim bog'ichlarini bog'lashda, o'tkir tig'li oshxona anjomlar (pichoq, sanchqi)idan foydalanishda, masofani aniqlik bilan belgilashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Ular bir nechta bosqichli topshiriqlarni rejalashtirish va to'g'ri ketma-ketlikda bajarishda, masalan, ilmiy tajriba-sinov ishlarida ketma-ketlikni eslab qolish kabi faoliyatlarda qiyinchilikka uchraydilar. Ular nutqida ovozning ohangi, balandligini to'g'ri belgilagan holda g'oya va fikrlarni, ayniqsa bosim ostida aniq, xatosiz ifodalashga qiynaladilar.

2. Turli neyrotiplar bilan ishlash bo'yicha amaliyot

Autizm tashxisi qo'yilgan o'smirlar bilan ishlash murakkab va asabni sinovdan o'tkazadigan jarayon bo'lishi mumkin. Ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini bilish autist o'smirlar bilan do'stona va o'zaro manfaatli munosabat o'rnatishga yordam berishi mumkin. Autistik o'smirlarning o'zgalar bilan o'zaro munosabatini yaxshilash uchun o'qituvchilar guruhda bajariladigan topshiriqlar davomida autist o'smirlarni ularni yaxshi tushunadigan tengdoshlari bilan hamkorlikda ishlashga undashi mumkin. Autizm spektri buzilgan o'quvchilar uchun shuningdek jamoada ishlashning ochiq

strategiyalari hamda do'stona munosabatlarni o'rnatishni o'rgatish foydali bo'lishi mumkin.

Oldindan belgilangan jadvallar va kundalik vazifalarni o'zida mujassam etgan vizual nazorat ro'yxatlari bunday o'quvchilar uchun juda foydali hisoblanadi. Odat tusiga kirgan vazifa va topshiriqlar hamda kundalik ishlar jadvaliga o'zgartirish kiritilgan taqdirda, autizm tashxisi qo'yilgan o'quvchilar bunday o'zgarishlar haqida oldindan bilishi lozim.

Autizm spektr buzilishi mavjud o'quvchilarga ko'maklashuvchi boshqa strategiyalar o'z ichiga tanaffus uchun sokin muhit, joy va vaqt ajratish hamda ularga ko'rsatma va instruksiyalar berayotganda iboralar, kinoya kabilar ishlatilmagan tilda gapirish hamda ushbu ko'rsatmalarni vizual yoki yozma ravishda tasvirlab berish kabilarni oladi.

Bu turdagi o'quvchilar tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan topshiriqlar kichik qismlarga bo'lib berilishi, ularni bajarishga ajratilgan vaqtning chegaralangan bo'lishi hamda topshiriqlarni bajarishga ko'maklashuvchi diagramma, tablitsa, xarita yoki rasmlar bilan kelishi maqsada muvofiq.

O'quvchilarda o'ziga ishonchni shakllantirishda o'qituvchilar ularni qiziqtirgan va ular o'z iste'dodini namoyon eta oladigan mavzularni o'rganish va mashg'ulotlarni bajarishga undashi hamda bajarilgan ish yoki topshiriq qanchalik kichik bo'lishidan qat'iy nazar buni katta bir yutuq kabi nishonlashlari kerak.

DTGS sindromi tashxisi qo'yilgan o'quvchilar ham aniq, lo'nda va qisqa ko'rsatmalar va uddalash mumkin bo'lgan kichik bo'laklar, bosqichlarga ajratilgan faoliyat turlarini yoqtirishadi. Bunday o'quvchilarga nisbatan an'anaviy o'quvchilardan farqli ravishda baholashning muqobil usullaridan, masalan, og'zaki taqdimotlar kabilardan foydalanish hamda nazorat topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berilishi lozim.

Vizual eslatmalar bilan birga berilgan izchillikka ega kundalik faoliyat turlari bunday o'quvchilarga vazifalarni bajarishga mas'uliyatli bo'lish, vaqtni boshqarish va faoliyatini samarali tashkillashtirishga yordam beradi.

DTGS sindromli o'smirlarda kutilgan hulq-atvorni shakllantirish uchun ijobiy turtki kerak bo'ladi hamda har bir bajarilgan faoliyat turi bo'yicha hoh u salbiy aks ta'sir bo'ladimi yoki ijobiy darhol qayta aloqa berilishi lozim. Qayta aloqa doimiy o'tkazilib turiladigan tekshiruvlarda qo'llanilishi mumkin.

Dispraksik o'quvchilar qaydlar olib borishda noutbuk kompyuterlaridan foydalanish yoki baholash topshiriqlarini bajarishlari uchun chop etilgan qaydlardan foydalanishdan foyda ko'rishadi. Bosqichma-bosqich ko'rsatmalar, rejalarni yozib borish uchun mo'ljallangan vositalar, hamda eslatmalar bunday o'quvchilarga vaqtdan unumli foydalanish va uni boshqarishda qo'l keladi. Bunday o'quvchilarga materiallarni og'zaki ravishda tushuntirishda o'qituvchilardan vizual vositalardan

foydalanish va iloji bo'lganda tushuntirilayotgan mavzuni namoyish qilib berish so'raladi.

Dispraksik o'quvchilarning bilimini baholashda o'qituvchilar baholashning muqobil usullaridan foydalanishni o'ylab ko'rishlari kerak bo'ladi. Bunda og'zaki taqdimotlar yoki loyihalar qo'l kelishi mumkin. O'quvchilar qo'lga kiritgan natijalarni, masalan, ijodkorlik, muammolarga yechim topish yoki ijtimoiy ko'nikmalar namoyishini birgalikda nishonlash dispraksik o'quvchilarda o'ziga ishonch hissini shakllantirishga yordam beradi.

Diskalkuliya tashxisi qo'yilgan o'smirlar bilan bir chiziqqa ketma-ketlikda berilgan raqamlardan, sanagichlar va tushunchalarni ifodalashda vizualizatsiyadan foydalanish tavsiya etiladi. Raqamli ma'lumotlar diagramma va tablitsalar bilan birgalikda ishlatilganda bunday o'quvchilarning ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishi oson kechadi. Bunday o'quvchilar uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan yana ikkita vosita bu kalkulyator va matematik mobil ilovalar sanaladi. Shuningdek, ma'lumotlarni grafik ko'rinishda taqdim etuvchi mobil yoki kompyuter dasturlari bunday o'quvchilarning matematik muammolarni yechishida qo'l keladi. Bunday o'quvchilarning o'qib o'rganishini osonlashtiruvchi qo'shimcha usullar qatoriga vazifa va topshiriqlarni kichik qismlarga bo'lib berish, ko'p bosqichli masalalarni yechishda sxema va grafiklardan foydalanish kabilarni kiritish mumkin.

Diskalkuliya ega o'smirlarning bilimini baholashda shuningdek nazorat topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berish hamda baholashning muqobil usullari, og'zaki taqdimotlar va loyihalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bunday o'quvchilarda o'ziga ishonchni kuchaytirish maqsadida o'qituvchilar asosiy e'tiborni vazifa yoki topshiriqning bexato bajarilganligiga emas, balki uni bajarishga sarflangan harakatga ko'proq e'tibor berish tavsiya etiladi. Shuningdek, bunday o'quvchilarning matematikaga oid bo'lmagan sohalarda erishgan yutuqlarini e'tirof etish ham katta foyda beradi.

Disgrafiya tashxisi qo'yilgan o'smirlar yozish talab etiladigan topshiriqlarga duch kelganda jismoniy charchoq va emotsional qiyinchiliklarni boshdan kechirishadi. Ularga bunday muammolar bilan kurashishda yordam berish uchun o'qituvchilar og'zaki nutqni yozma matnga o'giruvchi dasturlardan yoki diktant vositalaridan foydalanish imkoniyatini yaratib berishlari mumkin. Shuningdek, yozma topshiriqlarni strukturalashda va rejalashtirishda grafik organayzerlardan foydalanishini yo'lga qo'yish mumkin.

Disgrafik o'quvchilarga ko'maklashuvchi strategiyalar qatoriga shuningdek ularga topshiriqlarni bajarishlari uchun yozma ish shablonlarini, gapning boshlanishi berilgan matnlar yoki bajarilgan yozma ish namunalarini berish kabilarni kiritish mumkin. Baholash topshiriqlarida bunday o'quvchilarga qo'shimcha vaqt berish

maqsadga muvofiq. Bunday o'quvchilar bajarishi kerak bo'lgan yozma ish hajmi imkon darajasida qisqartirilgan holda berilishi lozim.

Disleksik o'quvchilar bilan matnlarning audio versiyalari yoki yozma matnni og'zaki matnga o'giruvchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, bunday o'quvchilarga o'qish va yozish topshiriqlarini bajarishga qo'shimcha vaqt berish maqsadga muvofiq. O'qituvchilar bunday o'quvchilar bilan baholashning muqobil usullari, masalan og'zaki taqdimot yoki loyihalardan foydalanishi mumkin. Disleksik o'smirlarga ham aniq va lo'nda, bosqichma-bosqich berilgan ko'rsatmalar berilishi lozim. Shuningdek, ular o'z salohiyatini to'liq namoyon qilishlari uchun strukturalashgan o'quv muhiti muhim ahamiyatga ega. Ularning kuchli tomonlarini e'tirof etish va nishonlash o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda hayajon hissini yo'qotishga yordam beradi.

Barcha o'quvchilar, jumladan neyrotipik va neyroatipik o'quvchilar uchun quyidagilar foydali sanaladi:

- ❖ O'qitish usullarining xilma-xilligi
- ❖ Aniq va lo'nda ko'rsatmalar
- ❖ Qobiliyatidan qat'iy nazar barcha foydalanishi mumkin bo'lgan materiallar
- ❖ Ularni tinglashadigan, ular yordam so'ray oladigan va savollar bera oladigan havfsiz ta'lim muhiti
- ❖ Grafik organayzerlardan foydalanish
- ❖ Yutuqlar va erishilgan natijalarni e'tirof etish va nishonlash

Metodika

Tarqatma. Maslouning ehtiyojlar piramidasi va inklyuziya

Inson motivatsiyasini tushuntirishga mo'ljallangan nazariya hisoblanmish ehtiyojlar piramidasini ishlab chiqqan psixolog olim Abraham Maslougga ko'ra insonlar o'z ehtiyojlarini fiziologik ehtiyojlarni qonidirishdan o'zligini ro'yobga chiqarishga tomon boruvchi tartibda qondirishadi. Quyida berilgan piramida Maslou tomonidan tadqiq qilingan ehtiyojlar iyerarxiyasini umumlishtirgan holda taqdim etadi:

Maslouning ehtiyojlar piramidasi

Maslouga ko'ra, piramidadagi bosqichlar bo'ylab yuksalish uchun har bir bosqich to'liq qondirilishi lozim. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo'lsak, ularning har bir bosqichdagi ehtiyojlari qonidirilsagina o'quvchilar o'zining salohiyatini to'liq namoyon eta oladilar.

Mazkur ehtiyojlar piramidasi neyroxilma-xillikka ega o'quvchilar va maxsus ta'limiy ehtiyojlari bor o'quvchilar uchun yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Masalan, maxsus ta'limiy ehtiyojlari mavjud o'quvchilarni boshqa o'quvchilar birgalikda o'qib-o'rganadigan muhitdan ajratish yoki izolyatsiyalash ularning guruhga mansublik hissiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'qituvchilar va ta'lim muassasalari inklyuziv sinflarda barcha o'quvchilar uchun maqbul o'qib-o'rganish sharoitini quyidagilar orqali yaratishlari mumkin:

- O'quvchilarni tinch va sokin sharoitga ega, mos ravishda yoritilgan va o'rindiqlari moslashuvchan tarzda joylashtirilgan sinfxonalar bilan ta'minlash
- Maxsus parxez saqllovchi o'quvchilar uchun suv va zarur hollarda taom iste'mol qilish imkoniyatini berish
- Doimiy tanaffuslar berish
- Aniq, izchil tartib-qoidalar va kutilmalarni o'quvchilar e'tiboriga yetkazish
- Dars yoki topshiriqni bajarish davomida bir bosqichdan keyingisini o'tilayotganini vizual va og'zaki ravishda bildirish
- Hamkorlikda ishlaga rag'batlantirish
- Qabul qilish madaniyatini yaratish
- Topshiriqlarni bajarishning yo'llari va usullarini tanlash imkonini berish

- O'quvchilarni kichkina va uddalay olinadigan maqsadlar qo'yishga ruhlantirish
- O'quvchilarni tanqidiy fikrlash va yangilik yaratishga undovchi ochiq javobli topshiriqlardan foydalanish
- O'quvchilar uchun dolzarb bo'lgan va real hayot bilan bog'liq darslarni ishlab chiqish
- O'sishga intilish tafakkurini rag'batlantirish

Mazkur strategiyalar neyrotipik va neyroatipik hamda maxsus ta'limiy ehtiyojlarga ega o'quvchilarga o'z salohiyatini to'liq namoyon qilish imkoniyatini beradi.

Tarqatma: Tabaqalashtirish turlari

Tarqatma material: Mavzuni mustahkamlash bo'yicha bingo

Tanlagan bo'yicha tayyorlang	neyrotip slaydlar	Taqdim bo'lgan bo'yicha beshta ochiq javobli savol tayyorlang	etmoqchi mavzuingiz bo'yicha beshta ochiq javobli savol tayyorlang
Taqdim bo'lgan bo'yicha bo'shliqlarni topshirig'i tayyorlang	etmoqchi ma'lumot qisqacha to'ldirish	Tanlagan bo'yicha besh daqiqalik podkast tayyorlang	etmoqchi bo'lgan mavzuingiz bo'yicha bir-biriga mosini tanlash topshirig'ini tayyorlang

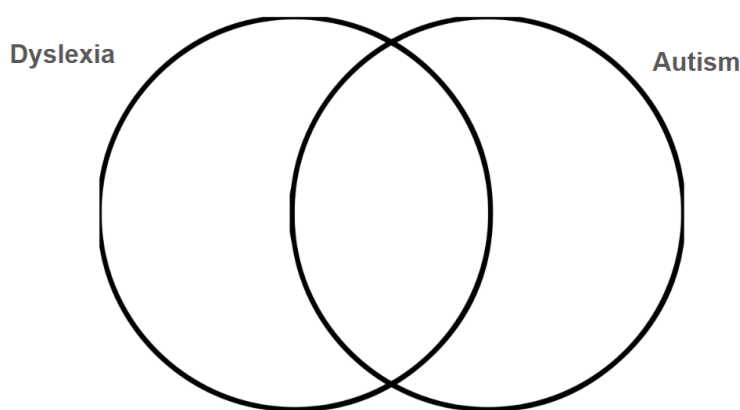
Taqdim etmoqchi bo'lgan ma'lumot asosida beshta muqobil javob variantiga ega savollar tayyorlang	Taqdim etmoqchi bo'lgan mavzuingiz bo'yicha beshta gap yozing	Tanlagan neyrotip bo'yicha qisqacha videomaterial tayyorlang
--	---	--

A) Neyroxilma-xillikning o'ziga xos turlari

Neyroxilma-xillik haqida ko'proq ma'lumot olish va ushbu xilma-xillikning o'zlari dars o'tadigan o'quvchilar guruhida eng ko'p tarqalgan turlari haqida bilish maqsadida o'qituvchilar juftlikda ushbu topshiriqni bajarishadi:

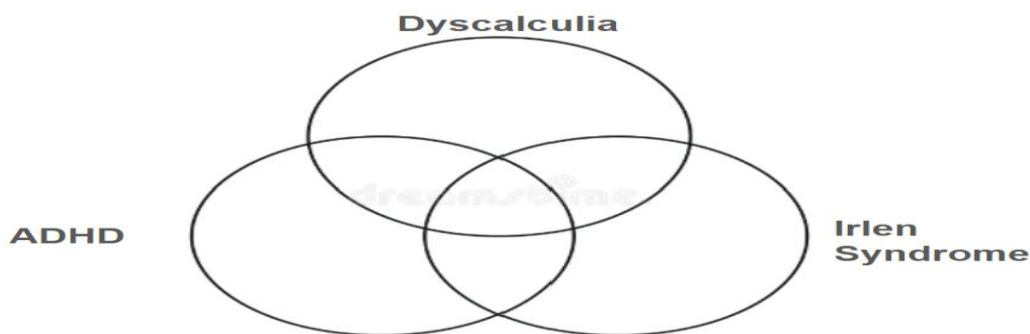
6. Barcha o'qituvchilarga 1.3A tarqatma beriladi. Tarqatmada neyroxilma-xillik va diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi (DTGS), autizm, disleksiya, disgrafiya, diskalkuliya va dispraksiya kabilarning asosiy xususiyatlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi (tarqatmalar bo'limiga qarang).

7. Har bir juft o'qituvchiga o'rganishi va ma'lumot olishi uchun neyroxilma-xillikning ikkita maxsus turi beriladi va ular o'rganganlari asosida Venn diagrammasini to'ldirib ushbu turlarning o'xshash va farqli tomonlarini tadqiq qilishadi. Venn diagrammasi bir biri bilan kesishuvchi ikki yoki undan ortiq aylanalardan iborat grafik organayzer bo'lib, aylanalarning kesishuvchi joyida o'qituvchilar neyrotiplarning o'xshash tomonlari yozilsa, aylananing qolgan qismlarida o'qituvchilar ikkita neyrotip o'rtasidagi farqlar qayd etiladi.

8. O'qituvchilarga taqqoslash va qiyoslash uchun neyrotiplar tarqatiladi:
- d) Disleksiya va autizm
 - e) Diskalkuliya va DTGS
 - f) Dispraksiya va disgrafiya

9. Topshiriqni tez tugatgan o'qituvchilardan berilgan tiplarning yanada ko'proq o'xshash va farqli jihatlarini o'rganib, diagrammaga kiritishlari so'ralishi mumkin yoki ularga uchinchi neyrotip berilishi va Venn diagrammasiga qo'shish so'ralishi mumkin. Masalan, Turette va Irlen sindromlari

10. Juft bo'lib ishlagan holda, o'qituvchilar o'zlari tuzgan Venn diagrammasi qoralamasini qayta ko'rib chiqishadi va poster (plakat)ga diagrammaning yakuniy nusxasini tushirishadi. Poster (plakat) auditoriya devoriga yoki ma'lumotlar taxtasiga namoyish uchun osib qo'yiladi. O'qituvchilar o'zlari tadqiq qilmagan neyrotiplar haqida ma'lumot olish uchun xona bo'ylab aylanib, poster (plakat)larni o'rganishadi va qaydlar olishadi. Kerak joylarda neyrotiplarning o'xshash va farqli tomonlariga o'z qo'shimchalarini kiritishadi.

B) Neyroxilma-xillikdagi kesishuvlar

1.3A tarqatmadagi berilgan hamkorlikda bajarilgan topshiriqqa xulosa yasash uchun o'qituvchilar neyrotiplar o'rtasidagi kesishuvlar, o'ziga xoslik va farqlar haqida o'z refleksiv jurnallariga qayd kiritishadi. Shuningdek, o'qituvchilar o'z qaydlarida ushbu neyroxilma-xillikka ega o'quvchilarning ehtiyojlariga qay tarzda o'quv jarayonida murojaat qilishlari haqida mushohada yuritishlari so'raladi.

C) Inklyuziv sinf: o'quv jarayonida amaliyotga tatbiq etish

Ushbu topshiriqda o'qituvchilar neyroxilma-xil o'quvchilarni qamrab olgan inklyuziv sinflarning o'ziga xos qiyinchiliklariga murojaat qilish va ularga yechim topish yo'llarini 1.3S tarqatmada berilgan matnni o'qish orqali o'rganishadi (Qarang 1.3S Tarqatma: Sinfda qo'llash uchun ishlanmalar) va quyidagi sarlavhalar berilgan diagrammani to'ldirishadi (1.3S Tarqatma: Diagramma):

Darslarimda allaqachon foydalanadigan strategiyalarim	Darslarimda men qo'llab ko'rmoqchi bo'lgan strategiyalar	Men hal qo'llashga tayyor bo'lmagan strategiyalar va ularni mening kontekstimda qo'llashga qiyinchilik tug'diruvchi sabablar	Ayrim o'zgartirishlar bilan darslarimda qo'llashim
---	--	--	--

			mumkin bo'lgan strategiyalar

D) Xilma-xil o'quvchilar ehtiyojlariga murojaat qilish

Ushbu mashqda o'qituvchilar Maslouning ehtiyojlar piramidasi va inklyuziya o'rtasidagi bog'liqlikni "Gap – jumla – so'z" mushohada tartibi orqali.

Gap – jumla – so'z mulohaza tartibi Garvard universiteti ta'lim fakultetining Project Zero loyihasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, matn bilan ishlash va unda matnning asl mohiyatini ilg'ash orqali berilgan ma'lumotlardan ma'no hosil qilishga undaydi va har bir individual o'quvchiga matn qanday ma'no taqdim etishini ko'rsatadi.

Aslida ushbu usul bir butun matn bilan ishlash uchun yaratilgan bo'lishiga qaramay, undan matnning paragraflari, qism va bo'laklari bilan ishlashda ham foydalanish mumkin. Mazkur usuldan 1.3S tarqatmada berilgan "Sinfda qo'llash uchun ishlanmalar"da foydalanishni tavsiya etamiz.

"Gap – jumla – so'z" usulini qo'llash uchun quyidagi bosqichlarga amal qilish so'raladi:

11. Har bir o'qituvchi matnda matnning asosiy g'oyasini taqdim etuvchi gapni tanlaydi.
12. Har bir o'qituvchi ushbu tanlovni qilishga undagan jumlani tanlaydi.
13. Har bir o'qituvchi ushbu jumladagi ularning qarashi bo'yicha eng kuchli so'zni tanlashadi.
14. Keyin o'qituvchilar kichik guruhlarda o'z tanlovlarini muhokama qilishadi va qayd qilib borishadi.
15. So'ng o'qituvchilar quyidagi uchta yo'nalishda savollarga javob izlashadi:

g) Qanday mavzular yuzaga chiqmoqda?

h) Ulardan amaliyotga tatbiq bo'yicha qanday xulosalar yasash mumkin?

i) Sizning tanlovingiz matnda berilgan qaysi aspektlarni qamrab olmadi va qaysilari muhokama davomida yuzaga chiqdi?

Ushbu mashqning so'nggi bosqichida o'qituvchilar o'z xulosalari haqida reflektiv jurnallariga qayd kiritishadi.

E) Tabaqalashtirish turlari

Kerol Ann Tomlinsonga ko'ra "tabaqalashtirish bu o'qitish va o'rganishning barcha

o'quvchilar uchun yo'naltirilganligiga ishonch hosil qilish bo'lib, bu o'qituvchi sifatida bizning maqsadimiz bo'lishi lozim."

Tabaqalashtirish mavzusiga kirish sifatida o'qituvchilar tabaqalashtirishning uchta turi (mazmun, jarayon, mahsulot) berilgan grafik organayzerni o'rganishadi va o'yla-muhokama qil-o'rtoqlash (Think-Pair-Share) usulida muhokama qilishadi.

O'yla-muhokama qil-o'rtoqlash (Think-Pair-Share) oddiy hamkorlikda ishlash strategiyasi bo'lib, undan turli kontekstlar va maqsadlarda foydalanish mumkin.

Ushbu mashqni bajarish uchun 1.3E tarqatmada berilgan grafik organayzerni o'qituvchilarga tarqating va ulardan quyidagilarni bajarishni so'rang:

1. O'zingiz mustaqil ravishda grafikdagi "Mazmun" bo'limi va unga biriktirilgan tavsiyalar haqida o'ylab ko'ring.

2. Berilgan tavsiyalarni hamrohingiz bilan muhokama qiling.

3. Ularga bildirilgan fikr va mulohazalarni butun guruh bilan o'rtoqlashing.

Yuqoridagi bosqichlarni grafik organayzerda berilgan Jarayon va Mahsulot bo'limlari va ularga tegishli tavsiyalar bilan ham takrorlang.

O'qituvchilarga tushuntiringki, bu hali tabaqalashtirish mavzusiga kirish hisoblanadi. Kursning ikkinchi modulida maxsus tabaqalashtirish strategiyalari haqida batafsil ma'lumot olishadi va ularni o'quv jarayonida, dars davomida amaliyotga tatbiq etishni o'rganishadi.

Savollar

1.Neyroxilma-xillik tushunchasining mazmunini tushuntiring. Bu tushunchaning asosiy mazmuni nimada namoyon bo'ladi?

2.Autizm spektrining xususiyatlari qanday va Asperger sindromi bilan qanday farqlanadi? Misollar keltiring.

3. Disleksiya va Diskalkuliya o'rtasidagi asosiy farqlarni aniqlang. Har biriga misol keltiring.

3. Disgrafiya va Dispraksiya tushunchalarini taqqoslang. Ularning odamning ta'lim jarayoniga qanday ta'siri bor?

4..Har bir o'quvchining ehtiyojlariga qay tarzda murojaat qilishimiz mumkin?

5..Barcha o'quvchilarga o'qib-o'rganishga teng imkoniyat taqdim etish uchun o'qituvchilar qanday strategiya va texnikalardan foydalanishi mumkin?

6.Sinfxonalarimizda, dars o'tadigan guruhlarimizda eng keng tarqalgan neyroxilma-xillik turlari qaysilar va ular bilan ishlashda qanday usullardan foydalanasiz yoki foydalangan bo'lar edingiz?

GLOSSARIY

1.Neyrodivergent: O‘zgacha miya tuzilishi va kimyosiga ega bo‘lgan odamlar. Ularning miyasi tipik deb tan olingan miya faoliyatidan boshqacha ishlaydi.

2.DTGS (Diqqat tanqisligi va giperfaollik sindromi): Tibbiy holat bo‘lib, miya rivojlanishiga va odamlarning xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi, jumladan, diqqatni jamlash va impulslarni nazorat qilishda muammolar keltirib chiqaradi.

3.DT (Diqqat tanqisligi): Giperfaollik belgilarisiz namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan holat. Odamlarda diqqatni jamlash, topshiriqlarni boshqarish va vaqtni rejalashtirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

4.Autizm: Rivojlanishdagi o‘ziga xoslik bo‘lib, miyaning o‘zgacha funksiyasi tufayli yuzaga keladi. Ijtimoiy muloqot, odamlar bilan o‘zaro aloqa va takrorlanuvchi xulq-atvorlar bilan bog‘liq muammolar bilan tavsiflanadi.

5.Asperger sindromi: Autizm spektridagi shaxslar uchun qo‘llaniladigan atama bo‘lib, odatda o‘rtacha yoki undan yuqori intellektga ega bo‘lganlarni ifodalaydi.

6.Disleksiya: Miyada yuz beruvchi neyron bog‘lanishlarning boshqachaligi sababli o‘qish va yozish bilan bog‘liq qiyinchiliklar.

7.Disgrafiya: Yozma ifodani tushunarli va mantiqiy ketma-ketlikda ifodalashdagi qiyinchilik, bu motorika va ma’lumotni yozma ravishda tashkil qila olish bilan bog‘liq muammolarni o‘z ichiga oladi.

8.Diskalkuliya: Raqamlarni tushunish va ular bilan ishlashda kuzatiladigan qiyinchilik, jumladan o‘lchov birliklari, vaqtni boshqarish va makon zamon tartibini anglashda muammolar.

9.Disprakiya: Rivojlanish koordinatsiyasidagi buzilish bo‘lib, motorika, koordinatsiya va ba’zan nutq faoliyatida qiyinchiliklarga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Huquqiy-me'yoriy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni, - T.: 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-son Farmoni, - T.: 2019.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida" PF-134-son Farmoni, - T.: 2022.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-79 son Farmoni, - T.: 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-231-son qarori, - T.: 2024.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

6. Mirziyoyev Sh.M., Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017-yil 14 yanvar // Sh.M. Mirziyoyev. – Toshkent:
O'zbekiston, 2017. – 104 b.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. (2020-yil 29-dekabr).

Maxsus adabiyotlar

1. Ishmuhammedov R.J, Yuldashev M.A, Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. // Toshkent. – "Nihol" nashriyoti, 2013.

2. Ixtiyorova O'. "Umumta'lim maktablarida pedagogik kengash faoliyatini tashkil etish". Science and innovation/ Xalqaro konferensiya (To'plam). -T., 2024, 718-723 betlar.
3. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. – Toshkent. "Akademnashr" nashriyoti. 2022. – 252 bet.
4. Sh.Kurbaniyazov, A.Mamatov, Sh.Muhammadjanov, N.Ismoilov, S.Maxanov. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va vositalari: Maktabgacha, umumiy-o'rta ta'lim, oliy ta'lim va boshqa ta'lim tashkilotlaring pedagog kadrlari uchun o'quv-uslubiy qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi Ta'limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi. Toshkent – 2024. 130 bet.
5. Allamova Sh. "Umumta'lim maktablarida aralash ta'lim metodikasini ishlab chiqish". Science and technologies/ Xalqaro konferensiya (To'plam). -T., 2021, 228-232 betlar.
6. Axmedova M. "Pedagogik konfliktologiya" // O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2016.
7. Azlarova M.M. "Inson resurslarini boshqarish" / O'quv qo'llanma. – T.: 2019.
8. Sharipov Sh., Zokirov I., Tohirov O'. va b. Umumiy o'rta ta'limning kasbga yo'naltirilgan mazmunini klaster texnologiyalari. Metodik tavsiyanoma. – T.: «ABU MATBUOT-KONSALT», 2012.
9. Sharipov Sh.S., Vorobyov A.I., Muslimov N.A., Ismoilova M. Kasb ta'limi pedagogikasi. - Toshkent., 2005. - 58 b.
10. Tolipova J. Pedagogik kvalimetriya. O'quv qo'llanma. TDPU. – Toshkent. 2017. 160 bet
11. Tony Wagner. "The Global Achievement Gap: Why Even Our Best Schools Don't Teach the New Survival Skills Our Children Need - and What We Can Do About it" Aug. 2009.
12. Bradley Lightbody. Advancing Learning Within and Beyond the Classroom: Resetting Pedagogy for the Online Era. Routledge. 2021.
13. Cahit Erdem, Hakkı Bağcı, Mehmet Koçyiğit.. 21st Century Skills and Education. Cambridge Scholars Publishing. 2019.
14. David Seymour and Maria Popova. 700 Classroom Activities. Macmillan Publishers, Ashford Colour Press Ltd, 2007
15. Garton S., Copland F. & Burns A. Investigating global practices in teaching English to young learners. British Council. 2011.
16. Michele O'Connor Fox. Implementing 21st century skills: A paradox in a traditional world of education? - College of Saint Elizabeth. 2011.
17. Petro Kromar. The Use of Video Material in the 21st Century EFL Classroom. 2017.
18. Shin J.K., Savic V., Machida T. Young learners in a multilingual world. TESOL Press. 2021

